

Postsynodale apostolische Exhortatie 'Ecclesia in Europa'

Johannes Paulus II

INHOUD

Inleiding	
Hoofdstuk I	<i>Jezus Christus is onze hoop</i>
Hoofdstuk II	<i>Het Evangelie van de hoop aan de Kerk van het nieuwe millennium toevertrouwd</i>
Hoofdstuk III	<i>Het Evangelie van de hoop verkondigen</i>
Hoofdstuk IV	<i>Het Evangelie van de hoop vieren</i>
Hoofdstuk V	<i>Het Evangelie van de hoop dienen</i>
Hoofdstuk VI	<i>Het Evangelie van de hoop voor een nieuw Europa</i>

aan de bisschoppen en priesters, aan hen die een godgewijd leven leiden en aan alle gelovigen over het thema 'Jezus Christus die in zijn Kerk leeft – bron van hoop voor Europa'

Inleiding

Een boodschap van vreugde voor Europa

1. *De Kerk in Europa heeft zich met haar bisschoppen die zich voor de tweede keer hadden verzameld voor een synode, innig verbonden, toen dezen nadachten over het thema 'Jezus Christus die in zijn Kerk leeft – bron van hoop voor Europa'.*

Dit is een thema dat ook ik wil verkondigen aan alle christenen van Europa bij het begin van dit derde millennium, terwijl ik samen met mijn broeders in het bisschopsambt de woorden van de Eerste Brief van Sint Petrus aanhaal: "Vrees ... niet en laat u niet verontrusten, heilig in uw hart Christus als de Heer, altijd bereid tot verantwoording aan ieder die rekenschap vraagt van de hoop die in u leeft" (3,14-15).¹

Deze verkondiging weerklonk doorheen het grote Jubileum van het jaar 2000. De synode werd gevierd aan de vooravond van het Jubeljaar en was nauw verboden met die gebeurtenis: ze diende als

een soort deur die het Jubeljaar opende.² Het Jubileum zelf was "een unieke, ononderbroken lofzang tot de allerhoogste Drie-eenheid", een echte "weg tot verzoening" en een "teken van authentieke hoop voor hen die opzien naar Christus en de Kerk".³ Als erfenis heeft het ons de vreugde nagelaten van een levende ontmoeting met Christus "dezelfde, gisteren, vandaag en tot in eeuwigheid" (Heb 13,8) en ons daarmee de Heer Jezus voorgehouden als de enige, onvergankelijke grondslag van authentieke hoop.

Een tweede synode voor Europa

2. De uitdieping van het thema hoop vormde vanaf het begin het voornaamste doel van de Tweede Speciale Vergadering voor Europa van de Bisschoppensynode. Als laatste van een serie van continentale synodes die gevierd werden ter voorbereiding van het grote Jubileum van het jaar 2000,⁴ was haar doelstelling om de situatie van de Kerk in Europa te analyseren en om aanwijzingen te geven ter bevordering van een nieuwe verkondiging van het Evangelie, zoals ik benadrukte toen ik de bijeenroeping ervan aankondigde op 23 juni 1996, aan het slot van de Eucharistie

die gevierd werd in het Olympisch Stadion in Berlijn.⁵

De vergadering van de synode moest hernemen, onderzoeken en bestuderen wat naar voren was gekomen in de eerdere synode voor Europa, die werd gehouden in 1991, volgend op de ineenstorting van de muren, over het thema: 'Dat wij getuigen zijn van Christus, die ons bevrijd heeft'. Die eerste speciale bijeenkomst benadrukte de dringende behoefte aan een 'nieuwe evangelisatie', in het besef dat "Europa vandaag niet zomaar aan zijn historisch christelijk erfgoed moet appelleren. Wij moeten ook tot de bereidheid komen om opnieuw over de toekomst van Europa te beslissen in de ontmoeting met de persoon en de boodschap van Jezus Christus."⁶

Negen jaar later kwam de overtuiging dat "het voor de Kerk een dwingende plicht is om de bevrijdende boodschap van het Evangelie opnieuw aan de mensen van Europa te brengen"⁷ opnieuw met stimulerende kracht naar voren. Het thema dat voor de nieuwe synodevergadering was gekozen nam diezelfde uitdaging weer op, ditmaal vanuit het perspectief van de hoop. Er was, met andere woorden, de behoefte om deze boodschap van hoop te verkondigen aan een Europa dat het zicht erop was kwijtgeraakt.⁸

De ervaring van de synode

3. De vergadering van de synode die bijeenkwam van 1 tot 23 oktober 1999, was een buitengewone gelegenheid *tot ontmoeting, om te luisteren en met elkaar te spreken*: ze stelde bisschoppen van verschillende delen van Europa in staat om elkaar en de Opvolger van Petrus beter te leren kennen. Als groep waren we in staat om elkaar te steunen en te inspireren, vooral dankzij het getuigenis van hen die onder de vroegere totalitaire regimes aan harde en langdurige vervolgingen hadden blootgestaan vanwege hun geloof.⁹ We hebben opnieuw momenten van

gemeenschap in geloof en liefde beleefd, geleid door de wens om een broederlijke 'uitwisseling van gaven' tot stand te brengen en wederzijds verrijkt door de verscheidenheid van elkaars ervaringen.¹⁰

Dit leidde op zijn beurt tot de bereidheid om te luisteren naar de oproep die de Geest doet aan de particuliere Kerken in Europa om de nieuwe uitdagingen vastberaden tegemoet te treden.¹¹ De deelnemers aan de synode hebben zonder terughoudendheid – maar wel *met een blik vol liefde* – gekeken *naar huidige realiteit van het continent* waarbij ze zowel zijn licht- als zijn schaduwzijden opmerkten. Er was de duidelijke erkenning van het feit dat de huidige situatie gekenmerkt wordt door ernstige onzekerheden op cultureel, menskundig, ethisch en geestelijk gebied. Er was ook een duidelijke en groeiende wens om deze situatie beter te begrijpen en te duiden, om zicht te krijgen op de taken die de Kerk wachten: het resultaat waren "nuttige oriëntaties om door een krachtiger verkondiging, vergezeld van een consequent getuigenis, het gelaat van Christus steeds zichtbaarder te maken".¹²

4. De ervaring van de synode, beleefd met evangelisch onderscheidingsvermogen, leidde ook tot een groeiend *besef van de eenheid die*, zonder de verschillen te ontkennen die voortkomen uit historische situaties en gebeurtenissen, *de verschillende delen van Europa verbindt*. Het is een eenheid die, geworteld in een gemeenschappelijke christelijke inspiratie, in staat is om verschillende culturele tradities met elkaar te verzoenen. Ze vraagt, zowel op het vlak van de maatschappij als dat van de Kerk, dat men elkaar beter leert kennen in een bereidheid om de waarden van ieder afzonderlijk steeds meer te delen.

In de loop van de synode *werd langzamerhand een krachtig streven naar hoop duidelijk*. Ook al namen de synodevaders de analyses van de complexiteit die voor het werelddeel karakteristiek is volkomen serieus, toch zagen zij dat de wellicht grootste urgentie

die in het Oosten zowel als in het Westen het continent wacht, bestaat uit een groeiende behoefte aan hoop, om aan het leven en aan de geschiedenis een zin te geven en gemeenschappelijk verder te kunnen gaan. Alle overwegingen van de synode waren erop gericht, een antwoord te geven op deze behoefte, met als uitgangspunt het *mysterie van Christus* en het *mysterie van de Drie-eenheid*. De synode wilde de gestalte van de in zijn Kerk levende Christus opnieuw naar voren brengen; Hij openbaart de God van Liefde die gemeenschap van de drie Personen is.

De icoon van de Openbaring

5. Ik ben verheugd dat ik middels de voorliggende postsynodale Exhortatie de vruchten van deze tweede bijzondere vergadering van de Bisschoppensynode voor Europa kan delen met de Kerk in Europa. Op deze wijze wil ik antwoorden op de wens die bij de afsluiting van de synodevergadering tot uitdrukking kwam, toen de bisschoppen mij de teksten van hun overwegingen overhandigden, met het verzoek om aan de pelgrimerende Kerk in Europa een document over het thema van de synode te schenken.¹³

“Wie oren heeft, moet horen wat de Geest tot de gemeenten zegt” (Apk 2,7). Bij de verkondiging van het Evangelie van de hoop aan Europa zal ik mij laten leiden door de *Apocalyps*, of *Openbaring*, de ‘profetische openbaring’ die voor de gelovige gemeenschap de verborgen, diepe zin ontsluit van wat bezig is te gebeuren (vgl. Apk 1,1). Het boek van de Openbaring confronteert ons met een woord dat gericht is tot de gemeenten, opdat zij hun plaats in de geschiedenis met al zijn vragen en zijn lijden, in het licht van de definitieve overwinning van het geofferde en opgestane Lam kunnen duiden en leven. Tegelijkertijd staan wij tegenover een woord, dat ons ertoe verplicht, in ons leven de steeds terugkerende verleiding te weerstaan, om de stad van de mensen zonder God of tegen Hem op te bouwen. Want mocht dit

ooit gebeuren, dan zou de menselijke samenleving zelf vroeger of later een onherroepelijke nederlaag lijden.

Het boek van de Openbaring bevat een woord van bemoediging dat gericht is aan de gelovigen: voorbij alle uiterlijkheid, en ook al zijn de effecten nog niet te zien, is de overwinning van Christus reeds behaald en definitief. Dit op zijn beurt laat ons de menselijke situaties en gebeurtenissen tegemoet treden met een houding van fundamenteel vertrouwen, voortkomend uit het geloof in de Verrezene, die in de geschiedenis aanwezig en werkzaam is.

Hoofdstuk I

Jezus Christus is onze hoop

“Wees niet bang. Ik ben het, de eerste en de laatste, de levende” (Apk 1,17-18)

De Verrezene is altijd met ons

6. In een tijd van vervolging, onderdrukking en ontsteltenis voor de Kerk, zoals de schrijver van het boek van de Openbaring die ervoer (vgl. 1,9), is het woord dat hij verneemt in het visioen een *woord van hoop*: *“Wees niet bang. Ik ben het, de eerste en de laatste, de levende. Ik was dood, en zie, Ik leef tot in alle eeuwigheid, en Ik heb de sleutels van de dood en het dodenrijk”* (Apk 1,17-18). We worden dus geconfronteerd met het Evangelie, met de ‘Blijde Boodschap’ die *Jezus Christus zelf* is. Hij is *de Eerste en de Laatste*: in Hem vindt de hele geschiedenis begin, zin, richting en voltooiing; in Hem en met Hem, in zijn dood en verrijzenis is alles reeds gezegd. Hij is *de Levende*: Hij was dood, maar nu leeft Hij in alle eeuwigheid. Hij is *het Lam*, dat midden voor de troon van God staat (vgl. Apk 5,6): het is *geslacht*, omdat het zijn bloed voor ons aan het hout van het Kruis heeft vergoten; het *staat*, omdat het voor altijd in het leven

teruggekeerd is en ons zo de grenzeloze almacht van de liefde van de Vader heeft doen kennen. Hij *houdt in zijn rechterhand de zeven sterren* (vgl. Apk 1,16), dat wil zeggen: de vervolgd Kerk van God in de strijd tegen het kwaad en de zonde, die echter evengoed het volste recht heeft om blij en triomfantelijk te zijn aangezien ze in de hand rust van Hem die het kwaad reeds overwonnen heeft. Hij *wandelt tussen de zeven gouden kandelaars* (vgl. Apk 2,1): Hij is aanwezig en actief in zijn biddende Kerk. Hij is ook "*die komt*" (Apk 1,4) door de zending en het werken van de Kerk doorheen de gehele geschiedenis van de mensheid; hij komt als de eschatologische Oogster aan het einde der tijden, om alles tot voltooiing te brengen (vgl. Apk 14,15-16; 22,20).

1. Uitdagingen en tekenen van hoop voor de Kerk in Europa

Het verflauwen van de hoop

7. Deze boodschap is *vandaag* ook gericht aan de Kerken in *Europa, die vaak door een verflauwen van de hoop beproefd worden*. De tijd waarin we leven kan, met de haar eigen uitdagingen, inderdaad een tijd van ontredde lijken. Veel mannen en vrouwen lijken gedesoriënteerd te zijn, onzeker en zonder hoop, en heel wat christenen delen deze gemoedstoestand. Talrijke *zorgwekkende tekenen* vertonen zich bij het begin van het derde millennium dreigend aan de horizon van het Europese continent, dat "weliswaar grote tekenen van geloof en getuigenis ervaart in het kader van een ongetwijfeld vrijere en meer verenigde samenleving; maar tegelijk de vermoeidheid gevoelt die de historische gebeurtenissen van vroeger en de jongste tijd diep in het hart van de volkeren teweeg hebben gebracht, met zeer vaak een diepe teleurstelling als gevolg".¹⁴

Van de vele ook tijdens de synode uitvoerig vermelde aspecten¹⁵ zou ik *het*

verlies van het christelijke gedachte- en erfgoed willen noemen, dat samengaat met een soort van praktisch agnosticisme en godsdienstige onverschilligheid, waarbij veel Europeanen de indruk wekken als zouden ze leven zonder geestelijke achtergrond en als erfgenamen die de hun door de geschiedenis nagelaten erfenis verkwist hebben. Vandaar dat het niet echt verwonderlijk is dat men probeert een visie op Europa te geven die zijn godsdienstige erfgoed ontkent en in het bijzonder zijn doorleefde christelijke ziel en aldus het fundament legt voor de rechten van de volkeren, die Europa vormen, zonder die te enten op de stam waardoorheen het levenssap van het christendom stroomt.

Op het Europese continent ontbreekt het zeker niet aan prestigieuze symbolen voor de aanwezigheid van het christendom, maar met de langzaam maar zeker voortschrijdende secularisatie lopen ze het risico tot een louter overblijfsel van het verleden te worden. Velen lukt het niet meer, de boodschap van het Evangelie in de ervaring van alledag te betrekken. In een maatschappelijke en culturele omgeving waarin het christelijke levensplan voortdurend stuit op hooghartigheid en bedreiging wordt het steeds moeilijker zijn geloof in Jezus te beleven. Op veel terreinen van het openbare leven is het gemakkelijker zich agnost te noemen dan gelovige; je krijgt de indruk dat niet-geloven vanzelf spreekt, terwijl geloven een maatschappelijke legitimering nodig heeft, die noch vanzelfsprekend is, noch verondersteld wordt.

8. Met dit verlies van het christelijke geheugen gaat een soort *angst voor de toekomst* samen. De dag van morgen wordt vaak voorgesteld als iets bleeks en onzeker. Naar de toekomst wordt meer met angst dan met verlangen gekeken. Zorgwekkende aanwijzingen daarvoor zijn onder andere de innerlijke leegte die veel mensen kwelt, en het verlies van de zin van het leven. Onder de tekenen en de effecten van deze existentiële angst kan men in het

bijzonder de dramatische teruggang in geboorten tellen en de afname van roepingen tot het priesterschap en het religieuze leven, alsook de moeilijkheid, zoal niet de weigering om definitieve levensbeslissingen, ook met betrekking tot het huwelijk, te nemen.

Wij beleven een wijdverbreide *versplintering van het bestaan*; een gevoel van vereenzaming voert de boventoon; splitsingen en tegenstellingen nemen toe. Symptomen van deze toestand zijn onder andere het ernstige verschijnsel van een crisis in het gezin, die het huidige Europa ervaart, en van het verdwijnen van het concept 'gezin' als zodanig, het voortduren of weer opflakkeren van etnische conflicten, de heropleving van bepaald racistisch gedrag, interreligieuze spanningen, een zelfzuchtigheid die individuen en groepen in zichzelf opsluit, een toenemende en algemene morele onverschilligheid en een krampachtige zorg voor het eigen belang en voorrechten. In de ogen van velen loopt de toenemende mondialisering het gevaar dat zij – in plaats van tot een grotere eenheid onder de mensen te leiden – een eigen logica volgt die de zwaksten buitensluit en die het aantal armen op de wereld vergroot.

In samenhang met de verbreiding van het individualisme kan men een *toenemende verzwakking van de solidariteit* tussen de mensen vaststellen: terwijl de hulpinstellingen lofwaardige arbeid verrichten, ziet men een afnemen van het gevoel van solidariteit, zodat veel mensen, ook al hebben ze het materieel noodzakelijke, zich steeds eenzamer en aan hun lot overgelaten voelen, zonder netwerk van genegenheid en steun.

9. Het verlies van de hoop vindt zijn oorzaak in de *poging, een antropologie zonder God en zonder Christus ingang te doen vinden*. Deze denkwijze heeft ertoe geleid "dat men de mens is gaan zien als het absolute middelpunt van alle zijn, doordat men hem valselijk de plaats van God liet innemen en daarbij vergat dat niet de mens God scheidt, maar God de mens.

Het vergeten van God heeft tot de neergang van de mens geleid. ... Daarom is het niet verwonderlijk dat in dit verband veel ruimte wordt gegeven aan een vrije ontwikkeling van het nihilisme in de filosofie, van relativisme op kennistheoretisch en moreel vlak, van pragmatisme en zelfs van cynisch hedonisme bij de inrichting van het dagelijks leven."¹⁶ De Europese cultuur wekt de indruk van een 'stille geloofsafval' van de kant van de verzadigde mens, die leeft alsof God niet zou bestaan.

Tegen deze achtergrond krijgen de ook in de jongste tijd opduikende pogingen vorm, om de Europese cultuur losgekoppeld van de bijdrage van het christendom voor te stellen, dat haar historische ontwikkeling en haar universele verbreiding heeft getekend. We zijn getuigen van de opkomst van een *nieuwe cultuur*, grotelijks beïnvloed door de massamedia, waarvan de inhoud en de aard dikwijls in strijd zijn met het Evangelie en met de waardigheid van de menselijke persoon. Tot deze cultuur hoort ook een steeds verder verbreid godsdienstig agnosticisme, verbonden met een dieper moreel en wettelijk relativisme, dat zijn wortels heeft in een verwarring ten aanzien van de waarheid over de mens als het fundament van de onvervreembare rechten van alle menselijke wezens. Soms zijn de tekenen van een verzwakking van de hoop duidelijk in schrikbarende vormen van wat men kan noemen een 'cultuur van de dood'.¹⁷

Het niet te onderdrukken verlangen naar hoop

10. Maar – zo hebben de synodevaders onderstreept – "*de mens kan niet zonder hoop leven: het leven zou zinloos en ondraaglijk worden*".¹⁸ In hun behoefte aan hoop denken velen in vluchtige en broze dingen vrede te kunnen vinden. Op deze manier wordt de *hoop*, beperkt *tot deze wereld* en afgesloten voor transcendentie, bijvoorbeeld gelijkgesteld met wetenschap of technologie, met allerlei vormen van messianisme, met een hedonistisch

natuurlijk geluk dat bereikt wordt door consumentisme, of met het imaginaire, door drugs kunstmatig opgewekte geluksgevoel, met bepaalde vormen van chiliasme, met de fascinatie van oosterse filosofieën, met het zoeken naar vormen van esoterische spiritualiteit en met de verschillende stromingen van *New Age*.¹⁹

Dat alles blijkt echter ten diepste illusoir en niet in staat om het verlangen naar geluk te bevredigen dat de mens diep in zijn hart blijft koesteren. En zo blijven de zorgwekkende tekenen van het verdwijnen van de hoop, en zij verscherpen zich: soms uiten ze zich ook in vormen van agressiviteit en geweld.²⁰

Tekenen van hoop

11. Geen mens kan leven zonder naar de toekomst te kijken. Hoeveel te minder dan de Kerk, die leeft in de verwachting van het Koninkrijk dat nog komt en dat reeds aanwezig is in deze wereld. Het zou niet rechtvaardig zijn de ogen te sluiten voor de *tekenen* van de invloed van *het Evangelie van Christus* op het leven van de maatschappij. De synodevaders hebben ze opgezocht en benadrukt.

Onder deze tekenen moeten genoemd worden: het herkrijgen van de vrijheid van de Kerk in het Oosten van Europa met de nieuwe mogelijkheden voor pastorale activiteiten, die voor hen zijn geopend; de omstandigheid dat de Kerk zich concentreert op haar geestelijke zending en zich ervoor inzet om de voorrang voor de evangelisatie ook in de betrekkingen met de sociale en politieke werkelijkheid tot uitdrukking te brengen; het gegroeide besef van de bijzondere zending van alle gedoopten in de veelvoudigheid en de complementariteit van gaven en opgaven; de toegenomen aanwezigheid van vrouwen in het leven en de structuren van de christelijke gemeenschap.

Een gemeenschap van volkeren

12. Als we naar Europa kijken als burgerlijke gemeenschap, dan ontbreekt het niet aan *tekenen van hoop*: daarin kunnen wij, zij het ook binnen de tegenstrijdigheden van de geschiedenis, met de ogen van het geloof de aanwezigheid van de Geest van God waarnemen, die het aanschijn van de aarde vernieuwt. De synodevaders hebben ter afsluiting van hun werk deze tekenen als volgt beschreven: "We stellen met vreugde de groeiende *openheid* vast van volkeren voor elkaar, de *verzoening* tussen landen die vijanden waren en lange tijd haatgevoelens tegenover elkaar koesterden, de voortschrijdende *openstelling* voor de landen van Oost-Europa bij het zoekproces naar meer eenheid. Allerhande wederzijdse erkenning, *samenwerking en uitwisseling* zijn zodanig in ontwikkeling dat stukje voor stukje een cultuur, zelfs een *Europees bewustzijn*, wordt gecreëerd. Dit zal naar wij hopen, met name onder de jongeren, een gevoel van saamhorigheid tussen broeders en zusters stimuleren en de wil om mee te doen. We merken op als een zeer positieve factor dat dit hele proces zich ontwikkelt langs *democratische weg*, op vreedzame wijze en in een geest van *vrijheid* die de rechtmatige verscheidenheid respecteert en waardeert en die het *groeiproces naar eenheid in Europa* aanmoedigt en ondersteunt. We verwelkomen met voldoening al hetgeen is gedaan om de voorwaarden en handelswijzen veilig te stellen voor de eerbiediging van de *mensenrechten*. Ten slotte, in het kader van de gewettigde en noodzakelijke economische en politieke eenheid in Europa – en met het oog op de tekenen van hoop voortkomend uit de aandacht voor *rechten en de kwaliteit van het leven* – hopen wij echt dat, in creatieve trouw aan de humanistische en christelijke tradities van ons continent, het primaat van *ethische en geestelijke waarden* gegarandeerd zal worden."²¹

Martelaren en geloofsgetuigen

13. Maar ik zou de aandacht in het bijzonder willen richten op enkele tekenen die in het eigenlijke kerkelijke leven zichtbaar geworden zijn. Ik wil vooral, met de synodevaders, het geweldige teken van hoop, dat door zoveel *getuigen van het christelijke geloof* in de laatste eeuw in Oost en West is gesteld, weer bij allen onder de aandacht brengen, opdat het nooit in vergetelheid raakt. Zij hebben, in situaties van vijandigheid en vervolging, passende wegen gevonden om het Evangelie te verkondigen, vaak zelfs het uiterste offer gebracht door hun bloed te vergieten.

Deze getuigen, in het bijzonder diegenen onder hen die het martelaarschap op zich genomen hebben, vormen een welsprekend, grandioos teken, dat door ons wil worden overwogen en nagevolgd. Zij bewijzen voor ons de levenskracht van de Kerk; zij verschijnen als een licht voor de Kerk en voor de mensheid, omdat zij in de duisternis het licht van Christus ontstoken hebben; als leden van verschillende christelijke confessies zijn zij ook een stralend teken van hoop voor de oecumene, aangezien wij er zeker van mogen zijn, dat hun bloed "ook levenssap van de eenheid voor de Kerk is".²²

Nog radicaler zeggen ze ons, dat het *martelaarschap* de hoogste incarnatie van het Evangelie van de hoop is: "De martelaren verkondigen immers dit Evangelie en getuigen met hun bloed dat ze niet kunnen leven zonder Christus, en dat ze bereid zijn voor Hem te sterven. Want ze zijn ervan overtuigd dat Jezus de Heer is en de Heiland van de mensen en dat de mens dus alleen in Hem de volheid vinden kan van het leven. Op die wijze tonen zij zich, naar de vermaning van de apostel Petrus, bereid om rekenschap af te leggen van de hoop die in hen leeft (vgl. 1Pe 3,15). Bovendien vierten de martelaren het 'Evangelie van de hoop', want het offer van hun leven is de grootste en meest radicale manifestatie van dat levend en heilig offer dat God welgevallig is en dat de ware geestelijke eredienst vormt (vgl. Rom 12,1), ziel en hoogtepunt van alle vieringen van de

christenen. Tot slot: zij dienen het 'Evangelie van de hoop' omdat zij door hun martelaarschap in de hoogste graad de liefde en dienst van de mens tot uitdrukking brengen, doordat ze aantonen dat door de gehoorzaamheid aan de wet van het Evangelie een moreel leven en een sociaal samenleven tot stand komen die eervol en bevorderlijk zijn voor de waardigheid en vrijheid van iedere individuele persoon."²³

De heiligheid van velen

14. Een vrucht van de bekering die het Evangelie bewerkt is de *heiligheid* van veel mannen en vrouwen van onze tijd. Dat geldt niet alleen voor hen die door de Kerk officieel heilig zijn verklaard, maar ook voor hen die met bescheidenheid in de dagelijkse beslommingen van hun bestaan getuigenis hebben afgelegd van hun trouw aan Christus. Natuurlijk moeten we denken aan de talloze zonen en dochters van de Kerk, die in de loop van de geschiedenis van het Europese continent in de verborgenheid van hun gezins- en beroepsleven een edelmoedig en geloofwaardig leven van heiligheid hebben geleid. "Zij allen hebben, als 'levende stenen' met Christus, de Hoeksteen, verbonden, Europa opgericht als een geestelijk en moreel bouwwerk en aan hun nakomelingen het kostbaarste erfgoed nagelaten. Jezus de Heer heeft het beloofd: 'Wie in Mij gelooft, zal de daden die ik verricht, ook zelf verrichten; ja nog grotere zal hij verrichten, want zelf ga Ik naar de Vader' (Joh 14,12). De heiligen vormen het levende bewijs van de vervulling van deze belofte, en zij stimuleren het geloof dat dit mogelijk is in de moeilijkste uren van de geschiedenis."²⁴

De parochie en de kerkelijke bewegingen

15. Het Evangelie draagt voortdurend vrucht in de parochiegemeenschappen, onder personen van het gewijde leven, in lekenverenigingen, in gebeds- en apostolaatgroepen, in allerlei

jeugdgemeenschappen alsook door het optreden en de verbreiding van nieuwe bewegingen en kerkelijke genootschappen. In elk daarvan kan namelijk de heilige Geest een nieuwe toewijding aan het Evangelie opwekken, edelmoedige bereidheid tot dienstvaardigheid en een christelijk leven, dat gekenmerkt wordt door evangelische radicaliteit en missionair enthousiasme.

In Europa, en dat geldt evenzeer voor de postcommunistische landen als voor het Westen, komt aan *de parochie*, ofschoon ze voortdurend vernieuwing behoeft,²⁵ nog steeds een eigen onvervreembare taak toe, die ze nog steeds vervult en die op pastoraal en kerkelijk terrein hoogst actueel is. Net als voorheen is ze in staat om aan de gelovigen de ruimte te bieden, een echt christelijk leven te leiden en – zowel in de voor de moderne grote stad specifieke atmosfeer van versplintering en anonimiteit alsook in de dunbevolkte landelijke gebieden – een plaats van echte humanisering en socialisering te zijn.²⁶

16. Terwijl ik mijn grote waardering voor de aanwezigheid en de activiteit van de verschillende apostolische verenigingen en organisaties en in het bijzonder van de Katholieke Actie tot uitdrukking breng, zou ik samen met de synodevaders tegelijkertijd de bijzondere bijdrage naar voren willen brengen die – samen met de andere kerkelijke verenigingen en nooit afgezonderd van hen – de *nieuwe kerkelijke bewegingen en gemeenschappen* kunnen leveren. Die laatste helpen namelijk “de christen om radicaler volgens het Evangelie te leven; ze zijn een wieg van verschillende roepingen en brengen nieuwe vormen van godgewijd leven voort. Ze bevorderen vooral de roeping van de leken en leiden ertoe dat zij op de verschillende terreinen van het leven tot uitdrukking komt. Zij koesteren de heiligheid van het volk; ze kunnen boodschap en opwekking zijn voor hen die anders de Kerk niet zouden ontmoeten. Vaak steunen zij de oecumene en openen ze mogelijkheden voor de interreligieuze

dialogo; ze vormen een remedie tegen de verbreiding van de sekten en een hulp van onschatbare waarde om in de Kerk vitaliteit en vreugde te verbreiden”.²⁷

De oecumenische weg

17. Wij danken de Heer voor het grote, troostrijke teken van hoop dat aan de dag treedt in de *voortgang die op de weg van de oecumene* met betrekking tot de waarheid, de liefde en de verzoening *bereikt is kunnen worden*. Het gaat om een van de grote gaven van de heilige Geest voor een werelddeel als het Europese, vanwaar de ernstige scheuringen tussen de christenen in het tweede millennium zijn uitgegaan en dat nog altijd erg lijdt onder de gevolgen daarvan.

Met grote ontroering denk ik terug aan enkele ogenblikken van grote intensiteit tijdens het werk van de synode en aan de ook door de als gedelegeerden aanwezige broeders uit andere confessies tot uitdrukking gebrachte unanieme overtuiging dat deze tocht – ondanks de nog voortdurende en de nieuw ontstane problemen – niet mag worden onderbroken, maar met hernieuwde ijver, met uiterste vastbeslotenheid en met de deemoedige bereidheid van allen om elkaar te vergeven, verder moet gaan. Graag maak ik de woorden van de synodevaders tot de mijne, dat “de voortgang in de oecumenische dialoog die zijn diepste grondslag heeft in het Woord van God zelf, een teken van grote hoop voor de Kerk van vandaag is: de groeiende eenheid onder de christenen vormt zeker een wederzijdse verrijking voor allen”.²⁸ Het gaat erom “met vreugde te kijken naar de voortgang die tot nog toe geboekt is in de dialoog, zowel met de broeders van de orthodoxe Kerken alsook met de leden van de uit de hervorming voortgekomen kerkelijke gemeenschappen, en daarin een teken te zien van het werken van de Geest, waarvoor wij de Heer willen loven en danken”.²⁹

II. Terugkeren naar Christus, de bron van alle hoop

Ons geloof belijden

18. Vanuit de vergadering van de synode is de heldere en enthousiaste zekerheid naar boven gekomen, dat de Kerk Europa het kostbaarste goed te bieden heeft, dat niemand anders kan geven: het geloof in Jezus Christus, Bron van Hoop, die niet teleurstelt,³⁰ een gave die ten grondslag ligt aan de geestelijke en culturele eenheid van de Europese volken en die ook vandaag en in de toekomst een essentiële bijdrage tot hun ontwikkeling en integratie kan vormen. Ja, na tweeduizend jaar presenteert de Kerk zich met de steeds gelijke boodschap, die haar enige schat vormt: Jezus Christus is de Heer; in Hem en in geen ander is het heil (vgl. Hnd 4,12). De bron van hoop voor Europa en voor de hele wereld is Christus, “en de Kerk is het kanaal, waardoorheen de genadestroom uit het doorboorde hart van de Verlosser stroomt en zich verbreidt”.³¹

Als gevolg van deze belijdenis van het geloof ontspringt in ons hart en borrelt van onze lippen “een vreugdevolle *belijdenis van hoop*: Verrezen en levende Heer, U bent de altijd nieuwe hoop van de Kerk en van de mensheid. U bent de enige en ware hoop voor de mensenfamilie en voor de geschiedenis. Reeds in dit leven en in het leven dat komt bent U ‘de hoop op de heerlijkheid’ onder ons (Kol 1,27). In U en met U vinden we de waarheid: ons leven heeft zin, gemeenschap is mogelijk, diversiteit kan tot verrijking worden en de macht van het koninkrijk is werkzaam in de geschiedenis en helpt de stad der mensheid te bouwen. De liefde geeft een eeuwige waarde aan menselijke inspanningen. Het lijden wordt redding gevend, het leven zal de dood overwinnen, de schepping zal delen in de heerlijkheid van de kinderen van God.”³²

Jezus Christus onze hoop

19. Jezus Christus is onze hoop omdat Hij, het eeuwige Woord van God, dat van eeuwigheid rust aan het hart van de Vader (vgl. Joh 1,18), ons zozeer heeft liefgehad, dat Hij in alles, met uitzondering van de zonde, onze menselijke natuur heeft aangenomen en ons leven heeft gedeeld, om ons te redden. De belijdenis van deze waarheid vormt de kern van ons geloof. Het verlies van de waarheid over Jezus Christus of verkeerd begrip daarvan verhinderen de mens om door te dringen in het eigenlijke mysterie van de liefde van God en van de trinitaire gemeenschap.³³

Jezus Christus is onze hoop, omdat *Hij het mysterie van de Drie-eenheid openbaart*. Dit is het hart van het christelijk geloof, dat ook nu, net als tot nog toe, een belangrijke bijdrage kan leveren aan de opbouw van structuren, die door het feit dat ze zich laten inspireren door respectievelijk confronteren met de grote waarden van het Evangelie, het leven, de geschiedenis en de cultuur van de verschillende volkeren van het continent moeten bevorderen.

Talrijk zijn de ideële wortels die ten grondslag liggen aan de erkenning van de waarde van de persoon en haar onvervreembare waardigheid, het onaantastbare karakter van het menselijk leven en de centrale rol van het gezin, de betekenis van het onderwijs en van de vrijheid van mening, de vrijheid van spreken en van godsdienst, de rechtsbescherming van individuen en van groepen, de bevordering van de solidariteit en het algemeen belang en de erkenning van de waardigheid van het werk. Deze wortels hebben bevorderd dat de politieke macht ondergeschikt is aan de wet en aan het respect voor de rechten van de persoon en van de volken. Hier moeten we herinneren aan de geest van het antieke Griekenland en aan de Romeinse wereld, aan de bijdragen van de Keltische, Germaanse, Slavische, Fins-Oegrische volkeren, aan de joodse cultuur en de islamitische wereld. Niettemin moet men erkennen dat deze inspiraties in de joods-christelijke traditie

historisch een kracht gevonden hebben die in staat was ze onderling in harmonie te brengen, ze te consolideren en te bevorderen. Het gaat om een feit dat niet kan worden genegeerd; integendeel, in het proces van inrichting van het 'gemeenschappelijke huis Europa' moet erkend worden dat dit gebouw moet steunen op waarden die zich in de christelijke traditie ten volle manifesteren. Dat ter kennis te nemen is voor iedereen voordelig.

De Kerk "heeft geen reden om voorkeur uit te drukken voor de ene of voor de andere institutionele of constitutionele oplossing" voor Europa, en daarom wenst zij de wettige autonomie van de democratische orde te respecteren.³⁴ Toch heeft ze de opdracht in de christenen van Europa het geloof in de Drie-eenheid te versterken omdat zij heel goed weet dat dit geloof de bode is van een echte hoop voor het continent. Veel van de hierboven aangeduide grote paradigma's die aan de Europese cultuur ten grondslag liggen, hebben hun diepste wortels in het geloof in de Drie-eenheid. Dit bevat een buitengewoon geestelijk, cultureel en ethisch potentieel dat onder meer in staat is enkele van de grote vraagstukken te verhelderen die vandaag in Europa ter discussie staan, zoals de sociale ontbinding en het verlies van een betekenisvol referentiepunt voor het leven en de geschiedenis. Daaruit volgt de noodzaak van een vernieuwde theologische, geestelijke en pastorale verdieping van het mysterie van de Drievuldigheid.³⁵

20. De particuliere Kerken in Europa zijn niet louter genootschappen of privé-organisaties. Zij werken eerder binnen een specifiek institutioneel kader, dat bij een volledig respecteren van de wettige burgerlijke orde wettelijke erkenning dient te krijgen. Bij het nadenken over zichzelf moeten de christelijke gemeenschappen zichzelf herontdekken als gave, waarmee God de op het continent levende volkeren verrijkt. Dat is de vreugdevolle boodschap: zij zijn ertoe geroepen deze aan iedere

mens te brengen. Bij de verdieping van hun missionaire dimensie, moeten zij voortdurend getuigen dat Jezus Christus "*de ene en enige heilsbemiddelaar is voor heel de mensheid*. Alleen in Hem vinden mensheid, geschiedenis en kosmos hun definitieve positieve betekenis en volle verwerkelijking. Hij is niet alleen bemiddelaar van het heil, maar ook de bron zelf daarvan."³⁶

In samenhang met het huidige ethische en godsdienstige pluralisme, dat Europa steeds meer kenmerkt, is het dus nodig om de waarheid over Christus als enige Middelaar tussen God en de mens en enige Verlosser van de wereld te belijden en opnieuw te verkondigen. Daarom nodig ik – zoals ik reeds gedaan heb ter afsluiting van de synodevergadering – samen met de hele Kerk mijn broeders en zusters in het geloof uit, zich constant in vertrouwen open te stellen voor Christus en zich door Hem te laten vernieuwen. In de kracht van de vrede en van de liefde verkondig ik aan alle mensen van goede wil: wie de Heer ontmoet, leert de waarheid kennen, ontdekt het leven, vindt de weg die naar het leven voert (vgl. Joh 14,6; Ps 16,11). Aan de levenshouding en aan het getuigenis van het woord van de christenen moeten de bewoners van Europa kunnen ontdekken, dat Christus de toekomst van de mens is. Want volgens het geloof van Kerk "is onder de hemel geen andere naam aan mensen gegeven waardoor wij ons kunnen laten redden" (Hnd 4,12).³⁷

21. Voor de gelovigen is Jezus Christus de hoop van iedere mens, omdat Hij *het eeuwig leven schenkt*. Hij is het "Woord dat leven is" (1Joh 1,1), dat in de wereld is gekomen opdat de mensen "leven mogen bezitten, en wel in overvloed" (Joh 10,10). Hij laat ons zo zien, dat de ware betekenis van het menselijk leven niet opgesloten blijft binnen de horizon van de wereld, maar zich opent naar de eeuwigheid. Het is de zending van iedere particuliere Kerk in Europa, rekening te houden met de dorst van elke mens naar waarheid, en het

verlangen naar echte waarden, die de volkeren die op het continent wonen, moeten bezielen. Met hernieuwde kracht moet zij van het nieuwe dat haar bezielt opnieuw getuigenis geven. Het gaat erom, een duidelijk gestructureerde culturele en missionaire activiteit op gang te brengen waarbij men met overtuigende acties en argumentaties laat zien dat het nieuwe Europa noodzakelijkerwijs zijn uiteindelijke wortels moet hervinden. In dit verband hebben allen die zich laten inspireren door de waarden van het Evangelie, een essentiële functie te vervullen, die hoort tot de vaste grondslag waarop een menselijker en vrediger – immers: allen en ieder afzonderlijk eerbiedigend – samenleven moet worden opgebouwd.

Het is nodig dat de particuliere Kerken in staat zijn om aan de hoop haar oorspronkelijke eschatologische streving terug te geven.³⁸ De ware christelijke hoop is namelijk goddelijk en hoort tot de eindtijd: ze is gevestigd op de Verrezenen, die zal wederkomen als Verlosser en rechter en die ons roept tot de opstanding en het eeuwige loon.

Jezus leeft in de Kerk

22. Wanneer de Europese volkeren naar Christus terugkeren zullen zij zijn hoop kunnen terugvinden, die als enige in staat is aan het leven zinvolheid te verlenen. Ook vandaag kunnen zij hem ontmoeten, want *Jezus is in zijn Kerk tegenwoordig, Hij leeft en werkt in haar*: Hij is de Kerk en de Kerk is in Hem (vgl. Joh 15,1 e.v.; Gal 3,28; Ef 4,15-16; Hnd 9,5). In haar vervolgt hij onophoudelijk uit kracht van de gave van de heilige Geest zijn verlossingswerk.³⁹

Met de ogen van het geloof zijn wij in staat de mysterieuze aanwezigheid van Jezus in de verschillende tekenen die Hij ons heeft nagelaten, waar te nemen. Hij is allereerst aanwezig in de heilige Schrift, die overall over Hem spreekt (vgl. Lc 24,27.44-47). Op werkelijk unieke wijze is Hij echter onder de eucharistische gedaanten aanwezig. Deze “tegenwoordigheid wordt

‘werkelijk’ genoemd, niet bij wijze van uitsluiting, alsof de andere niet ‘werkelijk’ waren, maar bij wijze van voorkeur, omdat nl. de totale en volledige Christus, God en mens, tegenwoordig komt”.⁴⁰ Inderdaad is in de Eucharistie “het Lichaam en het Bloed van onze Heer Jezus Christus *waarlijk, werkelijk* en *substantieel* vervat, met zijn ziel en zijn Godheid, en daarmee de hele Christus”.⁴¹ “De Eucharistie is werkelijk een *Mysterium fidei*, een mysterie dat ons begrip te boven gaat en dat alleen kan worden gevat in geloof.”⁴² Even werkelijk is de tegenwoordigheid van Jezus bij de andere liturgische handelingen van de Kerk, die zij in zijn Naam viert. Daartoe horen de sacramenten – handelingen van Christus die hij voltrekt door de handen van de mensen.⁴³

Jezus is in de wereld ook op andere manieren waarachtig aanwezig, in het bijzonder in zijn leerlingen, die trouw aan de tweevoudige opdracht van de liefde, God in geest en waarheid aanbidden (vgl. Joh 4,24) en met hun leven getuigen van de broederlijke liefde, die hen kenmerkt als leerlingen van de Heer (vgl. Mt 25,31-46; Joh 13,35; 15,1-17).⁴⁴

Hoofdstuk II

Het Evangelie van de hoop aan de Kerk van het nieuwe millennium toevertrouwd

“Word wakker, versterk wat nog over is en dreigt te sterven” (Apk 3,2)

I. De Heer roept op tot bekering

Jezus richt zich vandaag tot onze Kerken

23. “Zo spreekt Hij die de zeven sterren in zijn rechterhand houdt en wandelt tussen de zeven gouden kandelaars ..., de eerste en de laatste ..., Gods Zoon” (Apk 2,1.8.18).

Het is *Jezus zelf, die tot zijn Kerk spreekt*. Zijn boodschap is gericht tot alle particuliere Kerken afzonderlijk en heeft betrekking op hun innerlijk leven, dat soms gekenmerkt wordt door het aanwezig zijn van opvattingen en houdingen die niet te verenigen zijn met de overlevering van het Evangelie, vaak door verschillende vormen van vervolging geteisterd wordt en – wat nog gevaarlijker is – bedreigd door zorgwekkende symptomen van verwereldlijking, van verlies van het oorspronkelijke geloof en van een compromis met het denken van de wereld. Niet zelden hebben de gemeenschappen niet meer de vroegere liefde (vgl. Apk 2,4).

Men kan zien hoe *onze kerkelijke gemeenschappen* met zwakheden, vermoeidheid en tegenstellingen worstelen. Ook zij hebben het nodig, de stem van de bruidegom weer te horen, die hen uitnodigt tot bekering, die hen aanspoort, het nieuwe te wagen, en hen ertoe oproept, zich in te zetten voor het grote werk van de ‘nieuwe evangelisatie’. De Kerk moet zich altijd voegen naar het oordeel van het woord van Christus en haar menselijke dimensie beleven in een toestand van loutering, om steeds meer en steeds beter die Bruid zonder vlek en rimpel te zijn, gekleed in stralend zuiver linnen (vgl. Ef 5,27; Apk 19,7-8).

Op deze wijze *roept Jezus Christus onze Kerken in Europa op tot bekering*, en met hun Heer en door zijn aanwezigheid worden zij tot boden van de hoop voor de mensheid.

De werking van het Evangelie in de loop van de geschiedenis

24. *Europa is in alle breedte en diepte van het christendom doordrongen*. “In de hele geschiedenis van Europa vormt het christendom zonder twijfel een centraal en karakteristiek element, gestoeld op het sterkte fundament van het klassieke erfgoed en van de veelvoudige bijdragen die door de elkaar in de loop der eeuwen opvolgende onderscheiden etnisch-culturele stromingen

zijn geleverd. Het christelijke geloof heeft de cultuur van het continent gevormd en zich zo onontwarbaar vervlochten met haar geschiedenis, dat deze absoluut niet te begrijpen zou zijn als men niet zou verwijzen naar de gebeurtenissen die allereerst de grote tijd van de evangelisering en vervolgens de lange eeuwen hebben gestempeld, waarin het christendom – zij het ook in de pijnlijke scheiding tussen Oost en West – tot de godsdienst van de Europeanen geworden is. Ook in de nieuwe tijd en in de huidige, waarin de godsdienstige eenheid zowel als gevolg van verdere splitsingen tussen de christenen als ook vanwege het geleidelijke losraken van de cultuur van de horizon van het geloof steeds meer verbrokken is, komt aan de rol die het geloof speelt nog steeds een belangrijke betekenis toe.”⁴⁵

25. *De betrokkenheid van de Kerk bij Europa* komt voort uit haar eigen aard en zending. Eeuwenlang had de Kerk namelijk zeer nauwe banden met ons werelddeel, zodat het geestelijke gelaat van Europa dankzij de inspanningen van grote missionarissen, door het getuigenis van de heiligen en van de martelaren en door de onvermoeibare activiteiten van monniken, religieuzen en zielzorgers gevormd is. Aan de bijbelse opvatting van de mens heeft Europa het beste van zijn humanistische cultuur ontleend, daaruit inspiratie geput voor zijn culturele en artistieke schepping, daaruit normen voor het recht geschapen en niet in de laatste plaats de waardigheid van de persoon als bron van onvervreembare rechten bevorderd.⁴⁶ Op deze manier heeft de Kerk als hoedster van het Evangelie bijgedragen aan de verbreiding en bevestiging van de waarden die de Europese cultuur tot een mondiale cultuur hebben gemaakt.

Met dit alles in gedachten is de Kerk vandaag zich met een nieuw besef van verantwoordelijkheid bewust van de urgentie om dit kostbare erfgoed niet te verspillen en Europa door het opnieuw vitaliseren van zijn christelijke wortels, waarin het zijn

oorsprong heeft, bij zijn opbouw te helpen.⁴⁷

Het ware gezicht van de Kerk laten zien

26. Moge de hele Kerk in Europa merken, dat het gebod en de uitnodiging van de Heer: onderzoek jezelf, bekeer je, “word wakker, versterk wat nog over is en dreigt te sterven” (Apk 3,2), tot haar is gericht. De noodzaak om dit te doen blijkt ook uit een beschouwing van de huidige tijd: “De ernstige onverschilligheid tegenover godsdienst van zovele Europeanen, het bestaan van zovelen zelfs in ons werelddeel die Jezus Christus en zijn Kerk nog niet kennen en niet gedoopt zijn, en de secularisatie – welke vele christenen vergiftigt die gewoonlijk denken, keuzes maken en leven ‘alsof Christus niet bestond’ – doven onze hoop beslist niet uit maar maken ons wel nederig en open voor vertrouwen op God alleen. Van deze barmhartigheid nu krijgen wij *de genade en de oproep tot bekering.*”⁴⁸

27. Ofschoon het er soms, zoals in de in het Evangelie verhaalde episode van de storm op het meer, naar uitziet dat Jezus slaapt en zijn boot prijsgeeft aan het geweld van de golven, wordt de Kerk in Europa ertoe opgeroepen, *de innerlijke zekerheid te koesteren, dat de Heer door de gave van zijn Geest steeds in haar en in de geschiedenis van de mensheid aanwezig en werkzaam is.* Hij zet zijn zending in de tijd voort, doordat Hij de Kerk tot een rivier van nieuw leven maakt, die in het leven van de mensheid stroomt als een teken van hoop.

In een context waarin het ook op pastoraal gebied gemakkelijk tot de verleiding kan komen van activisme, wordt van de christenen gevraagd *om door een leven in innige gemeenschap met de Verrezenen blijvend een transparant beeld van Hem te zijn.* Er moeten gemeenschappen zijn die in de overweging en navolging van de Maagd Maria als gestalte en model van de Kerk in geloof en heiligheid⁴⁹ de zin van het liturgische leven

en van de spiritualiteit bewaren. Vóór alles moeten zij de Heer loven, tot Hem bidden en luisteren naar zijn woord. Alleen zó kunnen ze deelhebben aan zijn mysterie, doordat ze als ledematen van zijn trouwe Bruid volledig in relatie met Hem leven.

28. Ten aanzien van de steeds terugkerende aanleidingen tot scheuring en verdeeldheid moeten de verschillende particuliere Kerken in Europa, ook gesterkt door hun band met de opvolger van Petrus, zich ervoor inzetten, *werkelijk plaats en werktuig van de gemeenschap* van het hele Godsvolk te zijn in het geloof en in de liefde.⁵⁰ Daarom moeten zij ook een klimaat koesteren van broederlijke liefde, die met de radicaliteit van het Evangelie in de naam van Jezus en in zijn liefde beleefd wordt, en zo een samenspel ontwikkelen van vriendschappelijke betrekkingen in communicatie, medeverantwoordelijkheid, participatie, missionair bewustzijn, betrokkenheid en bereidheid om te dienen. Aan heel hun houding moet wederzijdse achting en aanvaarding en de bereidheid tot correctie ten grondslag liggen (vgl. Rom 12,10; 15,7-14). Bovendien moeten zij elkaar dienen en ondersteunen (vgl. Gal 5,13; 6,2), elkaar vergeven (vgl. Kol 3,13) en elkaar opbouwen (vgl. 1Tes 5,11). De particuliere Kerken moeten werken aan de verwezenlijking van een pastoraal programma dat met een maximum aan gewettigde verscheidenheid ook een hartelijke samenwerking onder individuen en groepen zal bevorderen. Zij moeten samenwerkingsgremia nieuw leven inblazen als belangrijke gemeenschapsopbouwende instrumenten voor een verenigde missionaire activiteit en zorgen voor goed opgeleide en gekwalificeerde pastorale medewerkers. Op deze manier zullen de Kerken – bezielde door de *communio* die de uitdrukking van de liefde alsook het fundament en de reden van de hoop is, die niet teleurstelt (vgl. Rom 5,5) – zelf een stralender weerkaatsing van de Drie-eenheid zijn en een teken dat tot geloof uitdaagt en uitnodigt (vgl. Joh 17,21).

29. Opdat de gemeenschap van de Kerk op een meer volledige wijze beleefd kan worden, is het zaak om *aan de verscheidenheid van charismata en roepingen ruimte te geven*, die steeds meer toegroeien naar eenheid en die haar kunnen verrijken (vgl. 1Kor 12). Vanuit dit perspectief is het ook noodzakelijk dat de nieuwe bewegingen en nieuwe kerkelijke gemeenschappen “iedere bekering om eerstgeboorterechten te laten gelden en ieder wederzijds onbegrip laten varen”, en op de weg naar een geloofwaardiger gemeenschap onderling en met de andere kerkelijke domeinen voortgaan en “met liefde in volle gehoorzaamheid aan de bisschoppen leven”. Maar het is evenzeer noodzakelijk dat de bisschoppen “aan hen die vaderlijkheid en liefde die de herders eigen is, betonen”,⁵¹ hun charismata en hun aanwezigheid om de ene Kerk op te bouwen, erkennen, tot volheid brengen en coördineren.

Dankzij een groeiende samenwerking tussen de verschillende kerkelijke verenigingen en de liefdevolle leiding van de bisschoppen zal de hele Kerk inderdaad aan allen een mooier en geloofwaardiger gezicht laten zien, een helderder weerspiegeling van het aangezicht van de Heer zijn en ertoe kunnen bijdragen om weer troost en hoop te geven aan degenen die haar zoeken en aan hen die, ook al zoeken ze haar niet, haar niettemin nodig hebben.

Om gevolg te kunnen geven aan de oproep van het Evangelie tot bekering, “moeten wij gezamenlijk een nederig en moedig *gewetensonderzoek* doen, opdat we onze angsten en vergissingen erkennen, in alle ernst onze traagheid in het geloof belijden, en onze tekortkomingen, ontrouw en fouten”.⁵² Verre van een houding van moedeloosheid en ontmoediging te koesteren zal de erkenning van de eigen schuld in de zin van het Evangelie binnen de gemeenschap zeker de ervaring wekken die elke gedoopte heeft: de vreugde om een diep ingrijpende bevrijding en de genade

van een nieuw begin, die het mogelijk maakt om met nog grotere kracht voort te gaan op de weg van de evangelisering.

Voortgaan in de richting van de eenheid der christenen

30. Het Evangelie van de hoop is niet in de laatste plaats ook een kracht en een oproep tot *bekering op het gebied van de oecumene*. De eenheid van de christenen stemt overeen met het gebed van de Heer: “dat zij allen één zijn” (vgl. Joh 17,11), en blijkt vandaag van wezenlijk belang voor een grotere geloofwaardigheid bij de evangelisatie en voor de groei van de eenheid van Europa. Alle Kerken en kerkelijke gemeenschappen moeten “geholpen en aangemoedigd worden om de tocht van de oecumene te zien als een ‘gezamenlijke reis’ naar Christus”⁵³ en naar de zichtbare eenheid die Hij wil, zodat de eenheid in verscheidenheid binnen de Kerk mag oplichten als een gave van de heilige Geest, de Stichter van gemeenschap.

Om dit te laten gebeuren is er geduldige en volhardende inzet nodig van de kant van allen, een inzet die zowel door echte hoop als door nuchtere werkelijkheidszin wordt geïnspireerd, die gericht is op “het naar voren halen van wat ons reeds verenigt, de oprechte wederzijdse achting, het uit de weg ruimen van vooroordelen, kennis en wederzijdse liefde”.⁵⁴ In deze lijn moet het streven naar eenheid, om een stevige basis te hebben, wel de hartstochtelijke zoektocht naar de waarheid door dialoog en discussie in zich dragen, die de voortgang die reeds gemaakt is kan erkennen en die haar kan beschouwen als een stimulans voor een nog grotere voortgang bij het oplossen van de onenigheden die de christenheid nog steeds verdelen.

31. *De dialoog moet vastbesloten voortgezet worden*, zonder zich te laten afschrikken door moeilijkheid en moeite: hij moet gevoerd worden “onder verschillende ge-zichtshoeken (zowel leerstellig als

spiritueel en praktisch), volgens de logica van de uitwisseling van de gaven die de Geest opwekt in iedere Kerk, terwijl men de gemeenschappen en de afzonderlijke gelovigen, vooral de jeugd, ertoe opvoedt gelegenheden voor ontmoeting te baat te nemen en de op juiste wijze begrepen oecumene tot een normale dimensie van het kerkelijke leven en de kerkelijke activiteit te maken".⁵⁵

Deze dialoog vormt een van de voornaamste zorgen van de Kerk, vooral in dit Europa dat in het voorbije millennium al te veel scheidingen onder de christenen heeft zien ontstaan en dat vandaag de dag op weg is naar grotere eenheid. We mogen niet halt houden op deze tocht en evenmin mogen we omdraaien! We moeten deze tocht voortzetten in een geest van vertrouwen, zodat wederzijds respect, het zoeken naar de waarheid, de samenwerking in de liefde en bovenal de oecumene van de heiligheid, met Gods hulp zeker vruchten zullen voortbrengen.

32. Ondanks de onvermijdelijke moeilijkheden vraag ik iedereen om in liefde en broederschap de bijdrage te erkennen en te waarderen die de *Oosterse Katholieke Kerken* kunnen bieden aan een meer authentieke opbouw van de eenheid,⁵⁶ alleen al door hun aanwezigheid, de rijkdom van hun traditie, het getuigenis van hun 'eenheid in verscheidenheid', de inculturatie die zij hebben bereikt bij hun verkondiging van het Evangelie, en de verscheidenheid van hun riten. Tezelfdertijd wil ik nogmaals de herders en onze broeders en zusters van de Orthodoxe Kerken verzekeren dat de nieuwe evangelisatie op geen enkele wijze mag worden verward met zieltjeswinnerij, zonder te tornen aan de plicht van respect voor de waarheid, voor de vrijheid en voor de waardigheid van iedere persoon.

II. De hele Kerk wordt op missie gezonden

33. De dienst aan het Evangelie van de hoop door middel van een evangeliserende liefde is de *opdracht en verantwoordelijkheid van iedereen*. Wat ook het charisma en het dienstwerk van ieder afzonderlijk moge zijn, de liefde is de koninklijke weg die aan allen wordt voorgeschreven en die allen kunnen gaan: het is de weg waarop de hele kerkelijke gemeenschap geroepen wordt te reizen in de voetsporen van haar Meester.

De taak van de geestelijken

34. Op een bijzondere wijze zijn de priesters krachtens hun ambt geroepen om het Evangelie van de hoop te vieren, te onderwijzen en te dienen. Op grond van het sacrament van de wijding dat hen gelijkvormig maakt met Christus het Hoofd en de Herder, moeten bisschoppen en priesters hun hele leven en al hun activiteit in overeenstemming brengen met Jezus. Door de verkondiging van het woord, de viering van de sacramenten en hun leiderschap van de christelijke gemeenschap, stellen zij het mysterie van Christus tegenwoordig, en in de uitoefening van hun dienstwerk worden zij "geroepen om de aanwezigheid van Christus, de enige en hoogste herder, voort te zetten, zijn levensstijl te verwerklijken en Hem als het ware uit te stralen temidden van de hun toevertrouwde kudde".⁵⁷

Als mensen die 'in' de wereld zijn maar niet 'van' de wereld (vgl. Joh 17,15-16), wordt van priesters gevraagd om in de huidige culturele en geestelijke situatie in Europa een teken te zijn van tegenspraak en van hoop voor een samenleving die lijdt aan 'horizontalisme', en die behoefte heeft aan openheid jegens de Transcendente.

35. In deze samenhang wint ook het *celibaat van de priester* aan betekenis, teken van een hoop die geheel op de Heer gesteld is. Het celibaat is niet louter kerkelijke discipline die door het gezag wordt opgelegd; veeleer is het eerst en vooral een genade, een onschatbare gave van God aan zijn Kerk, een profetische

waarde voor de huidige wereld, een bron van intens geestelijk leven en pastorale vruchtbaarheid, een getuigenis van het eschatologische Rijk, een teken van Gods liefde voor deze wereld alsook een teken van de onverdeelde liefde van de priester voor God en voor zijn volk.⁵⁸ Wanneer het beleefd wordt als een antwoord op de gave van God en als een overwinning van de verleidingen van een genotzuchtige samenleving, dan leidt het niet alleen tot de menselijke vervulling van degenen die geroepen zijn om het te omarmen, maar dan blijkt het ook een bron van groei voor anderen te zijn.

Het celibaat wordt in de hele Kerk gewaardeerd als passend voor het priesterschap,⁵⁹ verplicht in de Latijnse Kerk⁶⁰ en ten zeerste geacht door de Oosterse Kerken.⁶¹ In de huidige culturele samenhang komt het naar voren als een welsprekend teken dat gekoesterd dient te worden als een kostbaar goed voor de Kerk. Een herziening van de huidige discipline op dit vlak zou niet bijdragen aan een oplossing voor de crisis in roepingen voor het priesterschap die in vele delen van Europa gevoeld wordt.⁶² Inzet voor de dienst van het Evangelie van de hoop vraagt ook dat de Kerk zich elke inspanning getroost om het celibaat voor te houden in zijn volle bijbelse, theologische en geestelijke rijkdom.

36. We kunnen niet ontkennen dat de uitoefening van het heilige ambt in deze tijd op veel moeilijkheden stuit vanwege de heersende cultuur en het verminderde aantal priesters, samen met de toename van zielzorgelijke verantwoordelijkheden en de vermoeidheid die dat met zich brengt. Des te meer *waardering, dank en steun* is men dan ook verschuldigd aan die priesters die met prijzenswaardige toewijding en trouw het ambt vervullen dat zij ontvangen hebben.⁶³

Aan deze priesters wens ik, terwijl ik de woorden van de synodevaders tot de mijne maak, mijn eigen *bemoediging* aan te bieden met vertrouwen en dankbaarheid: "Laat de moed niet zakken en sta niet toe

dat u door lusteloosheid wordt overmand! Volhard – volwaardig samenwerkend met ons bisschoppen – in uw onschatbare en onmisbare ambt, opgewekt en broederlijk samen met uw medepriesters en in royale samenwerking met hen die een gewijd leven leiden en met alle gelovige leken."⁶⁴

Samen met de priesters wil ik ook de *diakens* noemen, die delen, zij het in verschillende mate, in het ene sacrament van de heilige wijdingen. Uitgezonden ten dienste van de kerkelijke gemeenschap, oefenen zij, onder de leiding van de bisschop en van zijn priesters, de 'diaconie' uit van liturgie, woord en naastenliefde.⁶⁵ Op deze specifieke manier zijn zij werkelijk *in dienst van het Evangelie van de hoop*.

Het getuigenis van de godgewijde personen

37. Bijzonder sprekend is het getuigenis van de *godgewijde personen*. In dit verband moet allereerst de fundamentele rol erkend worden die gespeeld is door het monnikendom en het godgewijde leven bij de evangelisatie van Europa en de vorming van zijn christelijke identiteit.⁶⁶ Deze rol mag ook vandaag niet veronachtzaamd worden, op een moment waarop een 'nieuwe evangelisatie' van het continent dringend nodig is en waarop Europa op een beslissend keerpunt staat met de schepping van ingewikkelder structuren en betrekkingen. Europa zal altijd de heiligheid, het profetische getuigenis, het evangelisatiewerk en de dienst van godgewijden nodig hebben. Er moet ook aandacht worden geschonken aan de bijzondere bijdrage die de seculiere instituten en de Sociëteiten van apostolisch leven kunnen leveren dankzij hun toelag op de hervorming van de wereld van binnenuit door de kracht van de zaligsprekingen.

38. De specifieke *bijdrage* die godgewijde personen kunnen leveren aan het Evangelie van de hoop *gaat uit van enkele aspecten die kenmerkend zijn voor het huidige culturele en maatschappelijke gezicht van Europa*.⁶⁷ De vraag naar

nieuwe vormen van geestelijk leven, die nu valt waar te nemen in de hele samenleving, dient een antwoord te krijgen in de *erkenning van het absolute primaat van God*, dat de religieuzen beleven in hun totale zelfgave, en in de voortdurende bekering van een leven dat als een echte geestelijke eredienst wordt opgedragen. In een sfeer die vergiftigd is door secularisme en beheerst door consumentisme wordt het religieuze leven, als een gave van de Geest aan de Kerk en voor de Kerk, een steeds groter teken van hoop en wel in die mate dat het getuigt van de transcendente dimensie van het leven. In de huidige multiculturele en multireligieuze wereld, is er ook vraag naar het getuigenis van die *evangelische broederschap* die kenmerkend is voor het religieuze leven, en die het maakt tot een stimulans om verschillende waarden door het verzoenen van wat scheidt te zuiveren en te integreren. De aanwezigheid van nieuwe vormen van armoede en uitsluiting moet die creativiteit in *de zorg voor de meest behoeftigen* opwekken die zoveel stichters van religieuze instituten heeft gekenmerkt. Tenslotte vraagt de trend van het zich terugtrekken in zichzelf naar een tegengif: dat bestaat in de bereidheid van de religieuzen om ondanks de getalsmatige vermindering in veel instellingen *het werk van de evangelisatie op andere continenten* voort te zetten.

De zorg voor roepingen

39. Aangezien de inzet van priesters en religieuzen beslissend is, mogen wij niet zwijgen over het verontrustende gebrek aan seminaristen en aspiranten voor het religieuze leven, vooral in West-Europa. Deze situatie vraagt van iedereen om zich in te zetten voor een *doelmatige roepingenpastoraal*. Alleen "wanneer de persoon van Jezus Christus in heel zijn volheid wordt voorgehouden aan jonge mensen, wordt in hen een hoop ontstoken die hen ertoe drijft alles te verlaten en Hem te volgen, om antwoord te geven op zijn roep, en getuigenis van Hem te geven aan

hun leeftijdgenoten".⁶⁸ De zorg voor roepingen is aldus een vraagstuk van levensbelang voor de toekomst van het christelijk geloof in Europa, en indirect voor de geestelijke voortgang van de Europese volken. Het is de enig mogelijke weg voor een Kerk die het Evangelie van de hoop wil verkondigen, vieren en dienen.⁶⁹

40. Om een noodzakelijke roepingenpastoraal te ontwikkelen, is het op zijn plaats om aan de leken het geloof van de Kerk met betrekking tot de aard en de waardigheid van het ambtelijk priesterschap uit te leggen; om gezinnen ertoe aan te moedigen te leven als echte 'huiskerken', zodat in hun midden de verscheidenheid van roepingen kan worden onderscheiden, aanvaard en gevoed; en mee te werken in pastoraal werk dat jonge mensen vooral wil helpen om een leven te kiezen dat geworteld is in Christus en volledig toegewijd aan de Kerk.⁷⁰

In de zekerheid dat de heilige Geest ook vandaag werkt en dat er geen gebrek is aan tekenen van deze aanwezigheid, gaat het er vooral om *het bevorderen van roepingen tot een deel van de gewone pastorale zorg te maken*. Daarom is het nodig "vooral bij de jonge mensen een diep verlangen naar God aan te wakkeren en op deze manier een gunstig milieu te scheppen voor het ontstaan van edelmoedige antwoorden op roepingen". Het is van groot belang dat een grote gebedsbeweging door de kerkelijke gemeenschappen van het Europese werelddeel trekt, omdat "de veranderde historische en culturele voorwaarden vereisen dat de roepingenpastoraal wordt beschouwd als een van de voornaamste doelen van de christelijke gemeenschap".⁷¹ En het is beslist nodig dat de priesters zelf volledig in overeenstemming met hun ware sacramentele identiteit leven en werken. Wanneer zij namelijk een mat en dof beeld van zichzelf geven, hoe zouden ze dan de jonge mensen ertoe kunnen brengen hen na te volgen?

De zending van de leken

41. Wezenlijk is de bijdrage van de *lekengelovigen* aan het kerkelijke leven: onvervangbaar is inderdaad hun plaats in de verkondiging van en de dienst aan het Evangelie van de hoop, want “door hen komt de Kerk van Christus in de meest verschillende sectoren van de wereld tegenwoordig als teken en bron van hoop en liefde”.⁷² Aangezien zij volledig deelhebben aan de zending van de Kerk in de wereld, zijn zij geroepen te getuigen dat het christelijk geloof het enige volledige antwoord vormt op de vragen die het leven aan iedere mens en aan iedere maatschappij stelt. Zij kunnen de waarden van het Rijk Gods, die belofte en garantie zijn van een hoop die niet teleurstelt, in de wereld brengen.

Europa kent vandaag zo goed als gisteren *belangrijke gedaanten en illustere voorbeelden* van zulke lekengestalten. Zoals de synodevaders hebben benadrukt, moet onder andere met dankbaarheid gedacht worden aan die mannen en vrouwen die getuigenis hebben afgelegd van het Evangelie door hun dienst aan het openbare leven en de verantwoordelijkheden die het meebrengt. Het is van fundamentele betekenis, dat er “roepingen gewekt en ondersteund worden die duidelijk het algemeen belang willen dienen: mensen die naar het voorbeeld en de stijl van hen die ‘Europa’s vaders’ genoemd worden, bouwmeesters zijn van de Europese samenleving van de toekomst, en dit grondvesten op de hechte grondslag van de geest”.⁷³

Eenzelfde waardering moet gegeven worden aan het werk dat door christelijke leken, mannen en vrouwen, vaak in de verborgenheid van het gewone leven, door deemoedige diensten geleverd wordt, die geschikt zijn om aan hen die in armoede leven de barmhartigheid van God te verkondigen. Wij moeten hun dankbaar zijn voor hun moedige getuigenis van liefde en vergeving: waarden die de uitgestrekte terreinen van de politiek, de

maatschappelijke werkelijkheid, de economie, de cultuur, de ecologie, het internationale leven, het gezin, de opvoeding, de beroepswereld, het werk en het lijden evangeliseren.⁷⁴ Dit vraagt om *vormingsroutes*, die gelovige leken toerusten tot het toepassen van hun geloof in de wereldlijke zaken. Dergelijke cursussen, die steunen op een serieuze praktische vorming in het kerkelijke leven, in het bijzonder op de studie van de sociale leer, moeten in staat zijn, hun niet alleen te voorzien van de leer en de bemoediging, maar ook van een geschikte geestelijke leidraad die hun inzet versterkt, geleefd als een authentieke weg naar heiligheid.

De rol van de vrouw

42. De Kerk is zich bewust van de specifieke bijdrage van de *vrouw* in de dienst aan het Evangelie van de hoop. De geschiedenis van de christelijke gemeenschap laat zien hoe de vrouwen in het afleggen van getuigenis van het Evangelie altijd een belangrijke plaats hebben gehad. Er moet aan herinnerd worden hoeveel zij, vaak in stilte en in het verborgene, hebben gepresteerd met het ontvangen en doorgeven van de gave van God, hetzij door het lichamelijke en geestelijke moederschap, het opvoedingswerk, de catechese, de realisering van grote werken van naastenliefde, hetzij door een leven van gebed en van beschouwing, alsook door mystieke ervaringen en door geschriften die rijk zijn aan evangelische wijsheid.⁷⁵

In het licht van hun schitterende en krachtige getuigenis in het verleden, drukt de Kerk haar vertrouwen uit in al wat vrouwen vandaag in staat zijn te doen voor de groei van de hoop op ieder niveau. Er zijn aspecten van de hedendaagse Europese samenleving die een uitdaging vormen voor het vermogen van vrouwen tot liefdevol, standvastig en edelmoedig aannemen, delen en voortbrengen. Men denke bijvoorbeeld aan de wijdverbreide wetenschappelijke en technische

geesteshouding die de terreinen van affectiviteit en gevoelsleven verduistert, aan het gebrek aan edelmoedigheid, aan de wijdverbreide angst om het leven te geven aan nieuwe kinderen, aan de moeilijkheid om met anderen te verkeren en hen die anders zijn te aanvaarden. Het is in dit verband dat de Kerk naar vrouwen kijkt voor hun leven gevende bijdrage aan een nieuwe golf van hoop.

43. Om dit te kunnen realiseren is het echter nodig dat vooral *in de Kerk* de waardigheid van de vrouw bevorderd wordt, aangezien de waardigheid van vrouw en man identiek is, beide naar het beeld en de gelijkenis van God geschapen (vgl. Gn 1,27) en rijkelijk met ieder eigen specifieke gaven toegerust zijn.

Om de volledige deelname van de vrouw aan het leven en de zending van de Kerk te bevorderen is het wenselijk – zoals tijdens de synode onderstreept werd – dat haar gaven ook door het op zich nemen van kerkelijke functies die volgens het recht zijn voorbehouden aan de leken beter uitkomen. Er moet ook een passende waardering komen voor de zending van de vrouw als echtgenote en moeder en haar toewijding aan het gezinsleven.⁷⁶

De Kerk laat niet na haar stem te verheffen en de ongerechtigheden en gewelddadigheden aan te klagen die tegen vrouwen worden begaan, waar ze ook gebeuren en onder welke omstandigheden ook. Zij vraagt dat de wetten die de vrouw moeten beschermen werkelijk worden toegepast en dat er effectieve maatregelen genomen worden tegen het vernederende gebruik van afbeeldingen van vrouwen in de commerciële reclame en tegen de gesel van de prostitutie; zij wenst dat de dienst, die door de moeder wordt geleverd aan het huiselijk leven net als die van de vader, ook in de vorm van een economische erkenning, wordt beschouwd als bijdrage aan het algemeen welzijn.

Hoofdstuk III

Het Evangelie van de hoop verkondigen

“Ga, neem het geopende boek ... en eet het op” (Apk 10,8.9)

I. Het mysterie van Christus verkondigen

De openbaring geeft zin aan de geschiedenis

44. Het visioen van het boek van de Openbaring spreekt van “een boekrol, vanbinnen en vanbuiten beschreven, en verzegeld met zeven zegels”, die zich “in de rechterhand van Hem die op de troon zetelt” bevond (Apk 5,1). Deze tekst bevat het heilsplan van God, zijn gedetailleerde ontwerp voor de hele werkelijkheid, voor de mensen, voor de dingen, voor de gebeurtenissen. Geen geschapen wezen, noch in de hemel noch op aarde, is in staat “het boek te openen en in te zien” (Apk 5,3), dat betekent zijn inhoud te begrijpen. In de verwarring van de menselijke wederwaardigheden *vermag niemand de richting en de uiteindelijke betekenis van de dingen te benoemen.*

Alleen Jezus Christus komt in het bezit van het verzegelde boek (vgl. Apk 5,6-7); alleen Hij is “waardig het boek te nemen en zijn zegels te verbreken” (Apk 5,9). Want *alleen Jezus is in staat het daarin vervatte plan van God te onthullen en te verwezenlijken.* De aan zichzelf overgelaten mens, al spant hij zich nog zo in, is niet in staat, aan de geschiedenis en aan haar gebeurtenissen een betekenis te geven: het leven blijft zonder hoop. Alleen de Zoon van God is in staat *om de duisternis te verdrijven en de weg te tonen.*

Het geopende boek wordt aan Johannes overhandigd en door hem aan de hele Kerk. Aan Johannes wordt gezegd dat hij het boek moet opnemen en moet opeten:

“Ga, neem het geopende boek dat ligt in de hand van de engel die op de zee en op het land staat. ... Neem het en eet het op” (Apk 10,8-9). Pas nadat hij het diep in zich heeft opgenomen, zal hij het op aangepaste manier aan de anderen kunnen meedelen, tot wie hij gezonden wordt met het bevel om te “profeteren over vele volken en naties en talen en koningen” (Apk 10,11).

Noodzaak en urgentie van de verkondiging

45. Het aan de Kerk toevertrouwde en door haar opgenomen Evangelie van de hoop verlangt een dagelijkse verkondiging en getuigenis. Dat is de eigen roeping van de Kerk in alle tijden en op alle plaatsen. Dat is ook de zending van de Kerk in het hedendaagse Europa. “De taak van de evangelisatie moet immers worden beschouwd als de eigen genade en roeping van de Kerk en is uitdrukking van haar meest ware aard. De Kerk bestaat om het Evangelie te verkondigen, dat wil zeggen, om het woord Gods te prediken en te onderwijzen, opdat door haar de gave van de genade tot ons komt, de zondaars met God worden verzoend, het offer van Christus tenslotte voor altijd tegenwoordig wordt gesteld in de viering van de mis, die de gedachtenis is aan zijn dood en glorievolle verrijzenis.”⁷⁷

Kerk in Europa, de ‘nieuwe evangelisatie’ is de taak die op u wacht! Herontdek het enthousiasme van de verkondiging! Voel u nu bij het begin van het derde millennium aangesproken door de smeekbede die reeds in het begin van het eerste millennium weerklonk toen aan de apostel Paulus in een visioen een Macedoniër verscheen en hem vroeg: “Steek over naar Macedonië en kom ons te hulp” (Hnd 16,9). Ook al is zij onuitgesproken of zelfs onderdrukt, toch is deze roep om hulp de diepste en waarachtigste die uit het hart van de huidige Europeanen komt, die dorsten naar een hoop die niet teleurstelt. Deze hoop is u geschonken opdat u haar op elk moment en op iedere plaats vol vreugde doorgeeft.

Moge de verkondiging van Jezus, die het Evangelie van de hoop is, *uw roem en de grond van uw bestaan zijn*. Ga verder met nieuwe ijver in dezelfde missionaire geest die – te beginnen met de verkondiging door de apostelen Petrus en Paulus – in de afgelopen tweeduizend jaar zoveel heilige mannen en vrouwen heeft bezielde, authentieke verkondigers van het Evangelie op het Europese continent.

Een eerste verkondiging en een hernieuwde verkondiging

46. In verschillende delen van Europa is *een eerste verkondiging van het Evangelie nodig*; het aantal niet-gedoopten neemt toe, hetzij vanwege de aanzienlijke aanwezigheid van immigranten, die tot andere religies behoren, hetzij omdat ook kinderen uit traditioneel christelijke gezinnen ofwel als gevolg van de communistische heerschappij ofwel van een wijdverbreide godsdienstige onverschilligheid de doop niet hebben ontvangen.⁷⁸ Feitelijk moet men Europa inmiddels rekenen tot de traditioneel christelijke gebieden waar naast een nieuwe evangelisatie in bepaalde gevallen een eerste evangelisatie nodig blijkt.

De Kerk kan zich niet onttrekken aan de verantwoordelijkheid een moedige diagnose te stellen, die de toepassing van geschikte therapieën mogelijk zal maken. Ook op het oude continent zijn er uitgestrekte sociale en culturele terreinen die nood hebben aan een echte *missio ad gentes*.⁷⁹

47. Dus overal *is een nieuwe verkondiging nodig, ook aan hen die reeds gedoopt zijn*. Veel Europeanen van deze tijd denken te weten wat het christendom is, maar kennen het niet werkelijk. Vaak ontbreekt het hun zelfs aan kennis van de wezenlijke elementen en noties van het geloof. Veel gedoopten leven alsof Christus niet bestond: men herhaalt, in het bijzonder door de kerkelijke gebruiken, de gebaren en tekenen van het geloof, maar daaraan beantwoordt geen echte aanvaarding van

de inhoud van het geloof en evenmin een vasthouden aan de Persoon van Jezus. De grote geloofs zekerheden worden bij veel mensen ondermijnd door een vage religiositeit die echte inzet mist; allerlei vormen van agnosticisme en praktisch atheïsme verspreiden zich en dragen bij tot een verbreding van de kloof tussen geloof en leven; sommige mensen zijn besmet door de geest van een immanent humanisme, dat het geloof heeft verzwakt en tragischerwijze vaak heeft geleid tot het volledig opgeven daarvan; men komt een soort secularistische duiding van het christelijk geloof tegen, die het uitholt en gepaard gaat met een diepe crisis van het geweten en van de christelijke morele praktijk.⁸⁰ De grote waarden die de Europese cultuur vergaand hebben geïnspireerd zijn gescheiden geraakt en hebben zo hun diepste wezen verloren en de weg gebaad voor heel wat dwalingen.

“Maar als de Mensenzoon komt, zal Hij dan werkelijk dit geloof op aarde vinden?” (Lc 18,8). Zal Hij dit op deze aarde van ons Europa van oude christelijke traditie nog vinden? Dat is een open vraag, die met alle duidelijkheid verwijst naar de diepte en de dramatiek van een van de ernstigste uitdagingen waarmee onze Kerken de confrontatie moeten aangaan. Men kan zeggen – zoals het tijdens de synode werd onderstreept – dat deze uitdaging er vaak niet zozeer in bestaat om de pas bekeerden te dopen, maar om de gedoopten ertoe te brengen, *zich tot Christus en zijn Evangelie te bekeren*:⁸¹ in onze gemeenschappen moet men er zich serieus voor inzetten het Evangelie van de hoop aan allen te brengen die ver weg staan van het geloof of die zich van de christelijke praktijk hebben verwijderd.

Trouw aan de ene boodschap

48. Om het Evangelie van de hoop te kunnen verkondigen, is een standvastige *trouw aan het Evangelie zelf* noodzakelijk. *De verkondiging* van de Kerk in al haar vormen *moet daarom steeds meer de*

persoon van Jezus in het middelpunt plaatsen en zich steeds meer op Hem oriënteren. Het is zaak ervoor te zorgen, *dat Hij in zijn volheid wordt voorgesteld*: niet alleen als zedelijk voorbeeld maar vooral als de Zoon van God, de enige en noodzakelijke Redder van allen, die in zijn Kerk leeft en werkt. Opdat de hoop waar en onverwoestbaar is, moet in de pastorale activiteiten in de komende jaren “de onverkorte, heldere en vernieuwde verkondiging van de verrezen Jezus Christus, van de opstanding, en van het eeuwige leven”⁸² op de eerste plaats staan.

Ook al is het te verkondigen Evangelie in elke tijd hetzelfde, *toch zijn er verschillende vormen van verkondiging*. Daarom is iedereen ertoe geroepen om Jezus en het geloof in Hem bij iedere gelegenheid te ‘verkondigen’, voor anderen het geloof ‘aantrekkelijk’ te maken, door het voorbeeld van het persoonlijke, gezins-, beroeps-, en gemeenschapsleven dat het Evangelie weerspiegelt; om zich heen vreugde, liefde en hoop ‘uit te stralen’, opdat velen wanneer zij onze goede werken zien, de Vader in de hemel prijzen (vgl. Mt 5,16), zodat zij ‘aangestoken’ en gewonnen worden; ‘zuurdeeg’ te worden, dat van binnen uit iedere vorm van culturele expressie omvormt en tot leven wekt.⁸³

Door het getuigenis van het leven

49. Europa heeft behoefte aan *geloofwaardige boden van het geloof, wier leven* in vereniging met het Kruis en met de Verrijzenis van Christus *de schoonheid van het Evangelie* uitstraalt.⁸⁴ Zulke boden van het geloof moeten *goed gevormd* worden.⁸⁵ Noodzakelijker dan ooit is vandaag de dag een *missionair bewustzijn* bij iedere christen, om te beginnen bij de bisschoppen, priesters, diakens, godgewijde personen, catecheten en godsdienstleraren: “Iedere gedoopte moet als getuige van Christus een vorming ontvangen die geschikt is voor de omstandigheden waarin hij verkeert, niet alleen om te vermijden dat het geloof in een vijandelijke, wereldlijke

omgeving verdort uit gebrek aan verzorging, maar ook om het getuigenis van de evangelisatie te steunen en te bezielen.”⁸⁶

De mens van vandaag “luistert liever naar getuigen dan naar meesters, of wanneer hij luistert naar meesters, dan komt dat, omdat het getuigen zijn”.⁸⁷ Beslissend is daarom de aanwezigheid en de tekenen van *heiligheid: heiligheid is de essentiële voorwaarde vooraf voor een authentieke evangelisering*, die in staat is weer hoop te geven. Er moeten sterke, persoonlijke en gemeenschappelijke getuigenissen zijn voor een nieuw leven in Christus. Het volstaat namelijk niet dat de waarheid en de genade door de verkondiging van het woord en de viering van de sacramenten worden aangeboden; ze moeten aangenomen worden en in iedere concrete situatie in het gedrag van de christenen en van de kerkelijke gemeenschappen geleefd worden. Dat is een van de grootste uitdagingen die de Kerk bij het begin van het nieuwe millennium te wachten staan.

De vorming tot een volwassen geloof

50. “De huidige culturele en godsdienstige situatie van Europa vraagt om de aanwezigheid van katholieken die in het geloof zijn gerijpt en van missionaire christelijke gemeenschappen, die aan alle mensen getuigenis afleggen van de liefde van God.”⁸⁸ De verkondiging van het Evangelie van de hoop maakt het daarom noodzakelijk *de overgang te bevorderen* van een geloof dat door maatschappelijke conventie wordt geschraagd, ook al is dit nog zo te waarderen, *naar een persoonlijker en rijper geloof*, dat gekenmerkt wordt door kennis en overtuiging.

De christenen worden er dus toe geroepen, een geloof te koesteren dat het hun toestaat een kritische dialoog aan te gaan met de huidige cultuur en haar verleidingen te weerstaan; de terreinen van cultuur, economie, maatschappij en politiek actief te beïnvloeden; duidelijk te maken dat de gemeenschap van de leden van de katholieke Kerk onderin en met de andere

christenen sterker is dan iedere andere band; het geloof vol vreugde aan de jonge generaties door te geven; een christelijke cultuur op te bouwen, die in staat is, de veelgelaagde cultuur waarin wij leven, te evangeliseren.⁸⁹

51. De christelijke gemeenschappen moeten niet er niet alleen werk van maken, dat de dienst aan het woord van God, de viering van de liturgie en de uitvoering van de naastenliefde gericht zijn op de opbouw en de ondersteuning van een rijp, persoonlijk geloof, maar moeten zich ook inzetten *voor het aanbod van een catechese*, die aan de afzonderlijke geestelijke wegen van de gelovigen in hun verschillende leeftijden en levenssituaties is aangepast. Daarbij moeten zij ook zorgen voor geschikte vormen van geestelijke begeleiding en van de herontdekking van de eigen doop.⁹⁰ Natuurlijk zal bij deze opdracht de *Katechismus van de Katholieke Kerk* het fundamentele referentiepunt zijn.

Gegeven de onmiskenbare prioriteit die zij in de zielzorg heeft, is het bijzonder nodig om *de dienst van de catechese te ontwikkelen* en, mocht dat nodig zijn, opnieuw in te stellen, als een middel tot opvoeding en geloofsontwikkeling voor ieder afzonderlijk, zodat het zaad dat door de heilige Geest is geplant en door het doopsel is doorgegeven mag groeien en volwassenheid bereiken. In voortdurende verwijzing naar het woord van God, dat in de heilige Schrift bewaard, in de liturgie verkondigd en door de overlevering van de Kerk uitgelegd wordt, vormt een organische en systematische catechese zonder enige twijfel een essentieel en primair middel om christenen te vormen in een rijp geloof.⁹¹

52. In dit verband moet ook *de belangrijke taak van de theologie* onderstreept worden. Tussen de evangelisatie en de theologische reflectie bestaat namelijk een inwendige en onscheidbare verbinding aangezien de laatste als wetenschap met een eigen statuut en een eigen methodologie leeft van

het geloof van de Kerk en in dienst staat van haar zending.⁹² Zij komt voort uit het geloof en is ertoe geroepen het te duiden, waarbij zij tegelijkertijd haar onverbreekelijke band met de christelijke gemeenschap in al haar verschillende vormen moet bewaren. In haar dienst aan de geestelijke groei van alle gelovigen⁹³ voert zij hen binnen in een dieper begrip van de boodschap van Christus.

Terwijl zij haar zending, het verkondigen van het Evangelie van de hoop, uitvoert, drukt de Kerk in Europa haar achting en dankbaarheid uit voor *de roeping van de theologen*, zij waardeert hen en steunt hun werk.⁹⁴ Tot de theologen richt ik vol respect en liefde de oproep door te gaan in de dienst die zij verrichten, en daarbij steeds het wetenschappelijk onderzoek te verbinden met het gebed, een attent gesprek met de cultuur van vandaag aan te gaan, trouw aan het leergezag te zijn en daarmee samen te werken in een geest van *communio* in waarheid en liefde, zich te laten inspireren door de *sensus fidei* van het volk van God en het te voeden door hun bijdrage.

II. Getuigenis afleggen in de eenheid en in de dialoog

De gemeenschap tussen de particuliere Kerken

53. De kracht van de verkondiging van het Evangelie van de hoop zal het meest effectief zijn, wanneer zij verbonden is met het getuigenis van een diepe eenheid en gemeenschap in de Kerk. De afzonderlijke, particuliere Kerken kunnen niet ieder voor zich de uitdagingen aangaan, die op hen wachten. Er is een echte *samenwerking tussen alle particuliere Kerken van het werelddeel* nodig, *die een uitdrukking moet zijn van hun essentiële communio*; een samenwerking die ook door de nieuwe Europese werkelijkheid vereist wordt.⁹⁵ Binnen dit kader hoort de bijdrage van de

kerkelijke organen van het continent, te beginnen bij de *Raad van Europese Bisschoppenconferenties*, die een effectief middel is bij de gemeenschappelijke zoektocht naar geschikte wegen voor de evangelisering van Europa.⁹⁶ Door de 'ruil van de gaven' tussen de verschillende particuliere Kerken worden de ervaringen en overwegingen van West- en Oost-Europa, Noord- en Zuid-Europa voor iedereen toegankelijk gemaakt en bij gemeenschappelijke pastorale richtlijnen gebruikt. Aldus vormt deze uitwisseling meer en meer een belangrijke uiting van het gevoel van collegialiteit tussen de bisschoppen van het continent, om met elkaar moedig en trouw de naam van Jezus Christus als enige bron van hoop voor alle mensen in Europa te verkondigen.

Samen met alle christenen

54. Tegelijkertijd vormt de plicht tot broederlijke en overtuigde *oecumenische samenwerking* een onherroepelijk gebod.

Het lot van de evangelisatie is nauw verbonden met het getuigenis van de eenheid, dat alle leerlingen van Christus moeten geven: "Alle christenen zijn ertoe geroepen, zich overeenkomstig hun roeping te wijden aan deze taak. De opdracht tot evangelisatie houdt de toenadering en het samengaan van de christenen van binnenuit in; evangelisering en eenheid, evangelisering en oecumene zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden."⁹⁷ Daarom maak ik opnieuw de woorden tot de mijne die Paulus VI heeft geschreven aan de oecumenische patriarch Athenagoras I: "Moge de heilige Geest ons leiden op de weg van de verzoening, opdat de eenheid van onze Kerken tot een steeds stralender teken van hoop en van troost voor de hele mensheid wordt."⁹⁸

In dialoog met de andere religies

55. Zoals het geval is voor de hele opdracht van de 'nieuwe evangelisatie', zo vereist de verkondiging van het Evangelie

van de hoop het openen van een diepe en intelligente *interreligieuze dialoog*, in het bijzonder met het jodendom en met de islam. “Als methode en middel voor wederzijdse kennis en verrijking is hij niet in tegenspraak met de missie *ad gentes*, maar heeft hij daarmee speciale banden en is hij er uitdrukking van.”⁹⁹ Bij het voeren van deze dialoog moet men voorkomen weg te zinken in een “geest van onverschilligheid die helaas ook wijd verspreid is onder de christenen, dikwijls geworteld is in onjuiste theologische visies en voortkomt uit een godsdienstig relativisme dat leidt tot de mening dat ‘de ene godsdienst de andere waard is’”.¹⁰⁰

56. Het gaat er veeleer om, zich helderder bewust te worden van de *betrekking, die de Kerk verbindt met het joodse volk*, en van de unieke rol van Israël in de heilsgeschiedenis. Zoals reeds bij de eerste speciale vergadering van de Bisschoppensynode voor Europa duidelijk was geworden en ook door de laatste synode werd onderstreept, gaat het erom de gemeenschappelijke wortels te erkennen die bestaan tussen het christendom en het joodse volk, dat door God geroepen werd tot een verbond dat onherroepelijk blijft (vgl. Rom 11,29),¹⁰¹ en dat haar definitieve volheid heeft bereikt in Christus.

Het is dus noodzakelijk de dialoog met het jodendom aan te moedigen, in het besef dat deze van fundamenteel belang is voor de zelfkennis van de christenen en voor het uitstijgen boven de scheidingen tussen de Kerken, en te werken aan het opbloeien van een nieuwe lente in de wederzijdse betrekkingen. Dit vereist dat elke kerkelijke gemeenschap zich voor zo ver de omstandigheden dat toelaten, verplicht tot dialoog en samenwerking met gelovigen van de joodse religie. Dit engagement houdt ook in, dat “men zich herinnert welk aandeel de zonen van de Kerk hebben gehad in het ontstaan en de verbreiding van een antisemitische houding in de geschiedenis, en daarvoor God om vergeving vraagt en op deze wijze

ontmoetingen van verzoening en vriendschap met de zonen en dochters van Israël bevordert”.¹⁰² Tegelijkertijd lijkt het in dit verband gepast om ook de talloze christenen te gedenken die vooral in tijden van vervolging van deze hun ‘oudere broeders’ – vaak met inzet van hun eigen leven – geholpen en gered hebben.

57. Het gaat er evenzeer om zich te laten opwekken tot een betere kennis van de andere religies, om een broederlijk gesprek met de mensen te kunnen aangaan, die tot deze religies behoren en die in het huidige Europa leven. Bijzonder belangrijk is een *correcte relatie tot de islam*. Deze dialoog moet, zoals het in de laatste jaren in het bewustzijn van de Europese bisschoppen herhaaldelijk naar boven kwam, “op omzichtige wijze gevoerd worden met een helder idee over de mogelijkheden en beperkingen ervan en in vertrouwen op Gods heilsplan met al zijn kinderen”.¹⁰³ Men moet zich onder andere bewust zijn van het aanzienlijke verschil tussen de Europese cultuur met haar diepe christelijke wortels en het islamitische denken.¹⁰⁴

In dit verband is het nodig de christenen die in dagelijks contact met de moslims leven een gepaste voorbereiding te geven zodat zij de islam op objectieve wijze leren kennen en de uitdaging ermee aangaan. Een dergelijke voorbereiding moet in het bijzonder gegeven worden aan seminaristen, de priesters en alle pastorale medewerkers. Voor het overige is het begrijpelijk dat de Kerk, terwijl zij van de Europese instellingen de bevordering van de godsdienstvrijheid in Europa verlangt, er ook op aan kan dringen dat de wederkerigheid bij het garanderen van de godsdienstvrijheid eveneens in landen waar de christenen in de minderheid zijn, wordt toegepast.¹⁰⁵

In dit verband “kan men de verbijstering en het gevoel van frustratie begrijpen van christenen die, bijvoorbeeld in Europa, gelovigen van andere godsdiensten verwelkomen, hun de mogelijkheid bieden

om hun geloofspraktijk te beleven, en aan wie op hun beurt elke vorm van christelijke ge-loofspraktijk verboden wordt”¹⁰⁶ in landen waar die gelovigen in de meerderheid zijn en zij van hun eigen religie de enige toegestane en gepropagandeerde hebben ge-maakt. De menselijke persoon heeft recht op vrijheid van godsdienst, en alle mensen, in elk deel van de wereld, “moeten vrij zijn van dwang, of die nu door enkelingen, door sociale groepen, of door enige menselijke macht wordt uitgeoefend”.¹⁰⁷

III. Het maatschappelijk leven evangeliseren

De evangelisering van de cultuur en de inculturatie van het Evangelie

58. De verkondiging van Jezus Christus moet ook de hedendaagse Europese cultuur bereiken. *De evangelisatie van de cultuur* moet laten zien dat het ook in het Europa van vandaag mogelijk is het Evangelie in zijn volheid te beleven als een weg die betekenis geeft aan het bestaan. Hiertoe moet de pastorale praktijk de taak op zich nemen, een christelijke mentaliteit te vormen in het dagelijks leven: in het gezin, in de school, in de sociale communicatie, in de wereld van de cultuur, van de arbeid en de economie, in de politiek, in de vrije tijd, in gezondheid en in ziekte. Nodig is een rustige, kritische confrontatie met de actuele culturele situatie van Europa en een evaluatie van de optredende tendensen en de belangrijkste gebeurtenissen en situaties van onze tijd, in het licht van de centrale plaats van Christus en van de christelijke antropologie.

Wanneer men denkt aan de culturele vruchtbaarheid van het christendom in de geschiedenis van Europa, moet men ook vandaag wijzen op de theoretische en praktische toegang van het Evangelie tot de werkelijkheid en tot de mens. Denkt men bovendien nog aan de grote betekenis van

de wetenschappen en van de technologische verworvenheden in de cultuur en de maatschappij van Europa, dan heeft de Kerk de roeping om zich door middel van haar structuren voor theoretische verdieping en voor praktische initiatieven op constructieve wijze intensief bezig te houden met de wetenschappelijke kennis en haar toepassing. Daarbij moet zij wijzen op het tekortschieten en de ontoereikendheid van noties die geïnspireerd zijn door een sciëntisme dat alleen experimentele kennis erkent als objectief geldig, en moet zij ethische criteria aanbieden die de mens bezit omdat ze geschreven staan in zijn natuur.¹⁰⁸

59. Een belangrijk deel van ieder programma voor de evangelisatie van de cultuur is de dienst die verleend wordt door de *katholieke scholen*. Men moet werken aan de erkenning van een feitelijke vrijheid van opvoeding en aan de gelijkstelling van de staatscholen en de niet-staatscholen. Deze laatste zijn vaak het enige middel om de christelijke traditie aan te kunnen bieden aan hen die er ver vanaf staan. Ik vermaan de gelovigen die werken op het *terrein van de school* te volharden in hun zending en het licht van Christus de Verlosser hoog te houden in hun specifieke opvoedkundige, wetenschappelijke en academische activiteiten.¹⁰⁹ In het bijzonder moet er grotere erkenning zijn van de bijdrage die christenen leveren die onderzoek doen en onderwijs geven aan de *universiteiten*: in hun ‘dienst aan het denken’ geven zij aan de volgende generatie de waarden door van een intellectuele traditie die verrijkt is door tweeduizend jaren humanistische en christelijke ervaring. Overtuigd van het belang van academische instellingen vraag ik ook de verschillende plaatselijke Kerken om een passende *zielzorg van de universitaire gemeenschap* te bevorderen, en al wat beantwoordt aan de culturele behoeften van vandaag te stimuleren.¹¹⁰

60. Evenmin mogen we de positieve bijdrage die geleverd wordt door het

ontsluiten van de *culturele schatten* van de Kerk, over het hoofd zien. Zij kunnen namelijk een bijzondere factor vormen teneinde een humanisme van christelijke inspiratie opnieuw op te wekken. Dankzij het feit dat zij goed bewaard zijn en verstandig gebruikt, kunnen zij als levend getuigenis van het eeuwenlang verkondigde geloof een geldig middel zijn voor de nieuwe evangelisatie en voor de catechese en ertoe uitnodigen, de zin voor het mysterie opnieuw te ontdekken.

Tegelijkertijd moeten door een voortdurende dialoog met de wereld van de kunst *nieuwe uitdrukkingvormen van het geloof* bevorderd worden.¹¹¹ De Kerk heeft namelijk de kunst nodig, de literatuur, de muziek, de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de bouwkunst, omdat ze “de wereld van de geest, van het onzichtbare, van God waarneembaar moet maken en voor zover mogelijk ook aantrekkelijk”¹¹² en omdat de artistieke schoonheid als een soort echo van de Geest van God een sleutel tot het mysterie is, een uitnodiging om het in Jezus van Nazaret zichtbaar geworden aanschijn van God te doorgronden.

Jonge mensen opvoeden in het geloof

61. Ik moedig de Kerk in Europa aan om grotere aandacht te geven aan de *opvoeding van de jonge mensen in het geloof*. Als we naar de toekomst kijken moeten we wel aan hen denken: we moeten contact maken met de geesten, de harten en het karakter van de jongeren om hun een degelijke menselijke en christelijke vorming te kunnen bieden.

Bij alle gelegenheden waar veel jonge mensen aanwezig zijn is het niet moeilijk om de brede afwisseling van hun houdingen en benaderingen te zien. We kunnen hun wens zien om samen te zijn en uit hun isolement te komen, en hun dorst, meer of minder sterk beleefd, naar het absolute; we zien in hun een geheim geloof dat het nodig heeft gezuiverd te worden en dat ernaar verlangt de Heer te volgen; we

nemen hun beslissing waar om de reeds ingeslagen weg voort te zetten en de behoefte om hun geloof te delen met anderen.

62. Tot dit doel is het nodig, *de jongerenpastoraal* – ingedeeld naar leeftijdsgroepen en aangepast aan de verschillende levensomstandigheden en behoeften van kinderen, adolescenten en jongvolwassenen – *te vernieuwen*. Bovendien moet men aan deze dienst een meer organische structuur geven en coherentie, door geduldig te luisteren naar de vragen van de jongeren, om van hen protagonisten van de evangelisatie en van de opbouw van de maatschappij te maken.

In dit proces is het zaak, om gelegenheden voor ontmoetingen tussen de jonge mensen te bevorderen, om op deze manier een klimaat te begunstigen van luisteren naar elkaar en van gebed. Er is geen reden om bang te zijn veel van hen te eisen wat betreft hun geestelijke groei. De weg van heiligheid moet hun gewezen worden en men moet hun aanmoedigen om veeleisende keuzes te maken bij hun navolging van Jezus, doordat zij hun kracht putten uit een intens sacramenteel leven. Op deze manier zullen zij leren weerstand te bieden aan de verlokkingen van een cultuur die vaak waarden voorstelt die louter oppervlakkig zijn of zelfs tegengesteld aan het Evangelie, en zullen zij meer en meer in staat zijn om een christelijke benadering van elk terrein van het menselijk leven te laten zien, inclusief ontspanning en vrije tijd.¹¹³

Ik kan nog steeds helder *de blijde gezichten van zoveel jonge mensen* zien, de ware hoop van de Kerk en van de wereld, en een welsprekend teken van de Geest die zonder ophouden nieuwe krachten opwekt. Ik heb hen ontmoet tijdens mijn reizen naar verschillende landen en gedurende de onvergetelijke Wereldjongerendagen.¹¹⁴

Aandacht voor de massamedia

63. Ten aanzien van betekenis van de sociale communicatiemiddelen moet de

Kerk in Europa *bijzondere aandacht wijden aan de veelvormige wereld van de massamedia*. Daartoe hoort onder andere de gepaste vorming van christenen die werkzaam zijn in de media en van de gebruikers van deze middelen met het oog op een goede beheersing van de nieuwe uitdrukkingvormen. Speciale aandacht dient men te geven aan het kiezen van goed opgeleide personen om de boodschap door de media te verkondigen. Het zal ook zeer nuttig blijken om een uitwisseling van informatie en van aanpak tussen de Kerken te hebben over verschillende aspecten en initiatieven met betrekking tot deze communicatie. Ook moet veel aandacht uitgaan naar het scheppen van plaatselijke sociale communicatiemiddelen, ook op het niveau van de parochie.

Tegelijkertijd is het zaak om betrokken te raken in de processen van sociale communicatie, om die tot een grotere eerbiediging van de waarheid in de berichtgeving en van de waardigheid van de menselijke persoon aan te zetten. In dit verband nodig ik de katholieken uit mee te doen met het opstellen van een gedragscode die moet gelden voor allen die werkzaam zijn op het terrein van de media; daarbij moeten zij zich laten leiden door de criteria die de bevoegde organen van de Heilige Stoel onlangs hebben aangegeven,¹¹⁵ en die de bisschoppen bij de synode als volgt hebben geformuleerd: "Respect voor de waardigheid van de menselijke persoon en voor zijn rechten, inclusief het recht op de bescherming van de privé-sfeer; dienst aan de waarheid, aan de gerechtigheid en aan de menselijke, culturele en geestelijke waarden; respect voor de verschillende culturen, waarbij verhinderd moet worden dat zij verdwijnen in de massa; bescherming van minderheidsgroepen en van de zwaksten; het zoeken naar het algemeen welzijn dat uitgaat boven de individuele belangen respectievelijk het overwicht van louter economische maatstaven."¹¹⁶

De missie 'ad gentes'

64. Een verkondiging van Jezus Christus en van zijn Evangelie die zich slechts zou beperken tot het Europese gebied, zou symptomen laten zien van een zorgwekkend gebrek aan hoop. Het werk van de evangelisatie is dan bezield door echte christelijke hoop, wanneer het open staat naar de universele einders, die ertoe opwekken, om aan allen gratis te geven wat men zelf als geschenk heeft ontvangen. Op deze manier wordt de *missio ad gentes de uitdrukking van een Kerk die het zegel draagt van het Evangelie van de hoop*, die zichzelf steeds vernieuwt en verjongt. Dat was eeuwenlang het zelfbewustzijn van de Kerk in Europa: ontelbare scharen van mannelijke en vrouwelijke missionarissen gingen naar andere volken en andere culturen toe, en verkondigden aan de volkeren van heel de wereld het Evangelie van Christus.

Dezelfde missionaire ijver moet de Kerk in het Europa van vandaag bezielen. De afname van priesters en religieuzen in bepaalde landen mag geen particuliere Kerk beletten, de behoeften van de wereldkerk tot de hare te maken. Iedere afzonderlijke particuliere Kerk moet de voorbereiding op de *missio ad gentes* zo weten te bevorderen, dat zij edelmoedig kan voldoen aan de nog steeds opklinkende verzoeken van de vele volkeren en naties die ernaar verlangen het Evangelie te leren kennen. De Kerken van andere werelddelen, in het bijzonder die van Afrika en Azië, kijken nog steeds naar de Kerken in Europa en verwachten dat zij hun missionaire roeping blijven volgen. De christenen in Europa mogen niet met hun geschiedenis breken.¹¹⁷

Het Evangelie: een boek voor het Europa van vandaag en altijd

65. Toen ik de Heilige Deur aan het begin van het grote Jubileum van het jaar 2000 doorschreed heb ik voor de Kerk en de wereld het boek van het Evangelie in de hoogte geheven. Dit gebaar dat door iedere

bisschop in de verschillende kathedralen van de wereld verricht werd, moet wijzen op de plicht die de Kerk in ons werelddeel vandaag en altijd wacht.

Kerk in Europa, treed binnen in het nieuwe millennium met het Boek van het Evangelie! Moge iedere gelovige de vermaning van het concilie aannemen, “om door veelvuldige lezing van de goddelijke geschriften ‘de alles overtreffende kennis van Christus Jezus’ (Fil 3,8) te verwerven. ‘Want wie de Schrift niet kent, kent Christus niet.’”¹¹⁸ Moge de bijbel een schat voor de Kerk en voor iedere christen blijven: door een zorgvuldige studie van het woord van God zullen wij voedsel en kracht vinden om iedere dag onze zending te vervullen.

Laten we dit boek in onze handen nemen! Laten we het aannemen van de Heer die het ons door zijn Kerk voortdurend voorhoudt (vgl. Apk 10,8). Laten we het eten (vgl. Apk 10,9) opdat het tot het leven van ons leven wordt. Laten we het ten diepste proeven: het zal heel wat van ons vragen, maar het zal ons vreugde schenken omdat het zoet is als honing (vgl. Apk 10,9-10). We zullen overvloeien van hoop en in staat zijn die aan iedereen mee te delen die wij op onze weg tegenkomen.

Hoofdstuk IV

Het Evangelie van de hoop viert

“Aan Hem die zetelt op de troon en aan het lam lof en eer en heerlijkheid en kracht tot in alle eeuwigheid!” (Apk 5,13)

Een gemeenschap van gebed

66. *Het Evangelie van de hoop, de boodschap van de waarheid die vrij maakt (vgl. Joh 8,32), moet gevierd worden.* Voor het Lam van de Apocalyps begint een plechtige liturgie van lof en aanbidding: “Aan Hem die zetelt op de troon en aan het lam lof en eer en heerlijkheid en kracht tot in alle

eeuwigheid!” (Apk 5,13). Dit visioen, dat zowel God onthult als de betekenis van de hele geschiedenis, vindt plaats “op de dag van de Heer” (Apk 1,10), de dag van de verrijzenis die in de zondagse bijeenkomst steeds weer tegenwoordig wordt gesteld.

De Kerk die deze openbaring ontvangt is een gemeenschap die bidt. Terwijl zij bidt *luistert* zij naar haar Heer en hoort zij wat de Geest tot haar zegt: zij aanbidt, looft, dankt en smeekt tenslotte om de komst van de Heer: “Kom, Heer Jezus!” (Apk 22,16-20). Aldus verklaart zij dat de redding van Hem alleen komt.

Ook van u, Kerk van God in Europa, wordt verlangd dat u een biddende gemeenschap bent, en dat u uw Heer viert met de sacramenten, de liturgie en met uw hele bestaan. In het gebed zult u de levendmakende tegenwoordigheid van de Heer ontdekken. Zo zult u wanneer u heel uw handelen wortelt in Hem, de Europeanen weer dichtbij de ontmoeting met Hem zelf kunnen brengen – een echte hoop die als enige in staat is het verlangen naar God volledig te bevredigen, dat schuilt in de verschillende vormen van religieus zoeken die in het Europa van vandaag weer opduiken.

I. De liturgie herontdekken

Het religieuze zintuig in het Europa van vandaag

67. Ondanks de ontkerstening van grote delen van het Europese continent, zijn er *tekenen* die een beeld van een Kerk oproepen *die in geloof haar Heer verkondigt, viert en dient.* Talrijk zijn namelijk de voorbeelden van authentieke christenen die een leven van beschouwende stilte leiden, trouw deelnemen aan geestelijke activiteiten, het Evangelie leven in hun dagelijks leven en ervan getuigen in de verschillende sectoren waarin zij aanwezig zijn. Bovendien kunnen we voorbeelden zien van een ‘volkse heiligheid’, die laten zien dat het ook in het

huidige Europa niet onmogelijk is het Evangelie op persoonlijk vlak in een echte ge-meenschapservaring te leven.

68. Samen met de vele voorbeelden van onvervalst geloof bestaat er in Europa ook een *onbepaalde en soms richtingloze religiositeit*. De tekenen daarvan zijn bij de mensen zelf die ze uitstralen dikwijls vaag en oppervlakkig, als ze al niet zichzelf tegenspreken. Er zijn duidelijke tekenen van een vlucht naar spiritualisme, van religieus en esoterisch syncretisme, een zoektocht naar buitengewone gebeurtenissen tegen elke prijs, die kunnen leiden tot een keuze voor ontsporing, zoals het toetreden tot gevaarlijke sekten of het deelnemen aan pseudo-religieuze ervaringen.

Het *wijdverbreide verlangen naar geestelijke voeding* moet met begrip aanvaard worden en gezuiverd. Voor de mens die er zich, zij het ook slechts verward, van bewust wordt dat hij niet van brood alleen kan leven, is het nodig dat de Kerk op overtuigende wijze getuigenis kan afleggen van de woorden die Jezus sprak tot de verleider: "De mens zal niet leven van brood alleen, maar van ieder woord dat uit de mond van God komt" (Mt 4,4).

Een vierende Kerk

69. In het verband van de huidige maatschappij die – al te vaak gesloten voor het transcendentale en verstikt door consumistisch gedrag – tot een gemakkelijke buit wordt van oude en nieuwe vormen van afgoderij en die tegelijkertijd dorst naar iets dat uitstijgt boven het direct gegevene, is *de taak die de Kerk in Europa wacht* tegelijkertijd veeleisend en verheffend. Hij bestaat uit de herontdekking van de zin van het 'mysterie'; in een vernieuwing van liturgische vieringen zodat zij welsprekender tekenen kunnen zijn van de aanwezigheid van Christus de Heer; in het verschaffen van nieuwe ruimte voor stilte, voor gebed en voor beschouwing; en in een terugkeer naar de sacramenten, in het bijzonder die van de Eucharistie en van

de boete, als bronnen van vrijheid en nieuwe hoop.

Daarom richt ik een dringende uitnodiging aan u, *de Kerk in Europa: wees een Kerk die bidt* en God looft, terwijl ze zijn absolute primaat erkent, en hem verheerlijkt met een blij geloof. *Ontdek weer de zin voor het mysterie*: leef het met deemoedige dankbaarheid; getuig ervan met overtuigende en aanstekelijke vreugde. *Vier de verlossing die komt van Christus*: verwelkom haar als een gave die van u haar sacrament maakt, maak van uw leven een echte geestelijke aanbidding die God aangenaam is (vgl. Rom 12,1).

De zin voor het mysterie

70. Bepaalde symptomen wijzen op een verzwakking van de zin voor het mysterie in de liturgische vieringen die juist zouden moeten binnenvoeren in het mysterie. Het is daarom *dringend noodzakelijk, dat er in de Kerk weer een echte zin voor de liturgie herleeft*. De liturgie is, zoals de synodevaders het in herinnering riepen, ¹¹⁹ een hulpmiddel ter heiliging; het is de viering van het geloof van de Kerk en een middel om het geloof door te geven. Samen met de heilige Schrift en met de leer van de Kerkvaders, is het de levende bron van echte, degelijke spiritualiteit. Door de liturgie gaan de gelovigen binnen in een *communio* met de Allerheiligste Drie-eenheid – zoals ook de traditie van de eerbiedwaardige Oosterse Kerken duidelijk benadrukt – en ervaren zij hun deelhebben aan de goddelijke natuur als een genadegave. Zo wordt de liturgie tot een voorsmaak van de uiteindelijke zaligheid en tot een deelhebben aan de hemelse heerlijkheid.

71. In de liturgische vieringen moeten wij *Jezus weer in het middelpunt plaatsen*, om ons door Hem te laten verlichten en leiden. Hier kunnen wij een van de sterkste antwoorden vinden die onze gemeenten – daar zijn ze toe geroepen – op een vage en inhoudsloze religiositeit moeten geven. Het doel van de liturgie van de Kerk is niet de

verlangens en angsten van de mens te bevredigen, maar om de levende Jezus te horen en te ontvangen, die de Vader eert en prijst opdat wij met Hem de Vader eren en prijzen. De vieringen van de Kerk verkondigen dat onze hoop tot ons komt van God door Jezus onze Heer.

Het gaat erom, *de liturgie als werk van de Drie-eenheid te leven*. De Vader handelt voor ons in de geheimen die gevierd worden; Hij is het die tot ons spreekt, ons vergeeft, ons aanhoort, ons zijn Geest schenkt. Tot Hem richten wij ons, naar Hem luisteren wij, Hem prijzen wij en Hem roepen wij aan. Jezus zet zich in voor onze heiliging doordat Hij ons deel laat nemen aan zijn mysterie. De heilige Geest werkt met zijn genade en maakt ons tot het Lichaam van Christus, tot de Kerk.

De liturgie moet geleefd worden als *aankondiging en verwachting van de toekomstige heerlijkheid*, als eindpunt en doel van onze hoop. Zoals het Concilie inderdaad leert: "In de liturgie hier op aarde krijgen wij bij wijze van voorproef deel aan de hemelse liturgie, die wordt gevierd in de heilige stad Jeruzalem, waarheen wij als pelgrims op weg zijn ... totdat Christus, ons leven, verschijnt en wij met Hem zullen verschijnen in heerlijkheid."¹²⁰

Liturgische vorming

72. Ofschoon na het Tweede Vaticaans Concilie echte vooruitgang is geboekt bij het bereiken van een beleving van de eigenlijke betekenis van de liturgie, blijft er toch nog veel te doen. Daartoe is een voortdurende vernieuwing en een constante vorming van allen nodig: de gewijden, de religieuzen en de leken.

De ware *vernieuwing* die zich allerminst bedient van willekeurige acties, is gelegen in een steeds betere ontwikkeling van het besef van de betekenis van het mysterie, om zo de vieringen tot momenten van *communio* met het grote en heilige geheim van de Drie-eenheid te maken. Wanneer de Kerk in Europa de heilige handelingen viert als betrekking tot God en

ontvangst van zijn gaven – dus als uitdrukking van een echt geestelijk leven – dan kan zij werkelijk haar hoop voeden en haar schenken aan hen die haar verloren hebben.

73. Met dit doel is grote inzet op het gebied van de opvoeding nodig. Aangezien het haar doel is, het begrip van de echte betekenis van de vieringen van de Kerk te bevorderen, vereist zij naast een toereikend onderricht over de rituelen een echte spiritualiteit en een opvoeding tot volle beleving van deze vieringen.¹²¹ Dus moet een authentiek 'liturgische mystagogie' sterker bevorderd worden, waarbij *alle gelovigen*, ieder overeenkomstig zijn of haar eigen rol, *actief* aan de heilige mysteriën, in het bijzonder aan de Eucharistie, *deelnemen*.

II. De sacramenten vieren

74. Een voorname plaats moet gegeven worden aan de *viering van de sacramenten*, als handelingen van Christus en van de Kerk, die gericht zijn op de aanbidding van God, op de heiliging van het volk en op de opbouw van de kerkelijke gemeenschap. In het besef dat Christus zelf in hen werkt door de heilige Geest, moeten de sacramenten gevierd worden met de grootste zorg en onder de juiste voorwaarden. De particuliere Kerken op het continent zullen zich ervoor moeten inzetten hun pastoraal met betrekking tot de sacramenten te versterken zodat hun diepste werkelijkheid begrepen wordt. De synodevaders hebben de noodzaak hiervan onderstreept om twee gevaren het hoofd te bieden: aan de ene kant schijnen bepaalde sectoren van de Kerk het zicht verloren te hebben op de authentieke betekenis van de sacramenten en zouden zij de gevierde mysteries mogelijkwijze kunnen banaliseren; terwijl anderzijds veel van de gedoopten de sacramenten blijven ontvangen op belangrijke momenten van hun leven, waarbij ze gewoonten en traditionele

praktijken volgen, maar niet in overeenstemming met de leer van de Kerk leven.¹²²

De Eucharistie

75. De *Eucharistie*, de hoogste gave van Christus aan de Kerk, stelt in het mysterie het offer van Christus voor ons heil tegenwoordig: “In de heilige Eucharistie ligt heel het geestelijk goed van de Kerk vervat, namelijk Christus zelf, ons Paaslam.”¹²³ Uit haar, “de oorsprong en het hoogtepunt van heel het christelijk leven,”¹²⁴ put de Kerk op haar pelgrimstocht en zij vindt daarin de bron van elke hoop. Want de Eucharistie geeft “onze weg door de geschiedenis een impuls, doordat zij een zaadje van levendige hoop legt in de dagelijkse toewijding van ieder afzonderlijk aan de vervulling van zijn eigen plichten”.¹²⁵

Wij worden allen uitgenodigd om *het geloof in de Eucharistie* – ‘onderpand van de toekomstige heerlijkheid’ – *te belijden*, in de zekerheid dat de gemeenschap met Christus die wij nu als pelgrims in ons sterfelijke bestaan beleven, een voorproef is van de laatste ontmoeting van die dag, waarop “wij aan Hem gelijk zullen zijn; want wij zullen Hem zien zoals Hij is” (1Joh 3,2). De Eucharistie is een soort ‘voorsmaak van de eeuwigheid in de tijd’, zij is goddelijke aanwezigheid en gemeenschap met haar; als herinnering aan het Pascha van Christus is zij krachtens haar natuur de overbrengster van de genade in de mensengeschiedenis. Zij opent ons voor de toekomst van God; aangezien zij gemeenschap met Christus, met zijn Lichaam en zijn Bloed is, is zij deelname aan het eeuwige leven van God.¹²⁶

De verzoening

76. Samen met de Eucharistie moet *bij het herwinnen van de hoop* ook het sacrament van de *verzoening een fundamentele rol spelen*: “De persoonlijke ervaring van de vergeving van God is namelijk voor ieder van ons een essentiële

grondslag van elke hoop voor onze toekomst.”¹²⁷ Een van de wortels van de moedeloosheid die vandaag velen bevangt moet gezocht worden in het onvermogen te erkennen dat men zondaar is en zich te laten vergeven. Dit onvermogen berust op de eenzaamheid van hem die leeft alsof God niet zou bestaan, en die niemand heeft om vergeving aan te vragen. Wie daarentegen erkent dat hij zondaar is en zich toevertrouwt aan de barmhartigheid van de hemelse Vader ervaart de vreugde van een echte bevrijding en kan verder leven, zonder zich in zijn ellende terug te trekken.¹²⁸ Zo ontvangt hij de genade van een nieuw begin en vindt hij weer reden om te hopen.

Daarom is het noodzakelijk dat in de Kerk in Europa het sacrament van de verzoening opnieuw tot leven komt. Er moet echter onderstreept worden dat de vorm van het sacrament de persoonlijke belijdenis van de zonden is, gevolgd door de individuele absolutie. Deze ontmoeting tussen de biechtende en de priester moet in elke door de *rite van het sacrament* voorziene vorm worden bevorderd. In het licht van een wijdverbreid verlies van zondebesef en van het optreden van een mentaliteit die op moreel gebied gekenmerkt wordt door relativisme en subjectivisme is het dringend geboden in iedere kerkelijke gemeenschap te zorgen voor een serieuze gewetensvorming.¹²⁹ De synodevaders stonden erop dat helder en duidelijk de waarheid over de persoonlijke zonden en de noodzaak van de persoonlijke vergeving van God door de dienst van de priester erkend wordt. Collectieve absoluties zijn geen alternatief voor de bediening van het sacrament van de verzoening.¹³⁰

77. Ik richt mij tot de *priesters*, en moedig hen aan om hun zich edelmoedig voor het biechtthoren beschikbaar te stellen en zelf door het regelmatig ontvangen van het boetesacrament een voorbeeld te geven. Ik beveel hen aan om zich te bekommeren om hun eigen voortgezette vorming op het gebied van de

moraaltheologie, om de thema's die in de laatste tijd op het gebied van de moraal van het individu en de maatschappij zijn opgetreden, deskundig te kunnen behandelen. Bovendien moeten zij bijzondere aandacht wijden aan de concrete leefsituaties waarin de gelovigen zich bevinden. Zij moeten de gelovigen er geduldig toe brengen de eisen van de christelijke zedelijke wet te erkennen en hen helpen, om het sacrament als een vreugdevolle ontmoeting met het erbarmen met de hemelse Vader te leven.¹³¹

Gebed en leven

78. Naast de viering van de Eucharistie is het zaak ook de andere vormen van het *gemeenschappelijke gebed* te bevorderen¹³² en de mensen te helpen de verbinding die tussen deze vormen en het liturgische gebed bestaat, te herontdekken. In het bijzonder moeten in trouw aan de traditie van de Latijnse Kerk, verschillende vormen van *eucharistische aanbidding buiten de mis* bevorderd worden: persoonlijke aanbidding, eucharistische uitstelling en processies, die gezien moeten worden als uiting van het geloof in een doorgaande werkelijke aanwezigheid van de Heer in het altaarsacrament.¹³³ Tijdens de persoonlijke of gemeenschappelijke viering van de *Liturgie van de Uren (getijdengebed)*, die het Tweede Vaticaanse Concilie heeft aanbevolen als eveneens van grote waarde voor de leken gelovigen,¹³⁴ dient men het besef te krijgen van haar samenhang met het eucharistische geheim. De gezinnen zouden aangemoedigd moeten worden om tijd te maken samen te bidden, om zo het hele huwelijks- en gezinsleven in het licht van het Evangelie inzichtelijk te maken. Op deze wijze zal zich daaruit en door te luisteren naar het woord van God die *huisliturgie* ontwikkelen, die aan iedere gebeurtenis in het leven van het gezin haar ritme geeft.¹³⁵

Iedere vorm van gemeenschappelijk gebed vooronderstelt het persoonlijke gebed. Tussen het individu en God ontstaat

dat echte gesprek dat tot uitdrukking komt in de lofprijzing, in dank en smeekgebed, gericht tot de Vader door Jezus Christus en in de heilige Geest. Het persoonlijke gebed, dat als het ware de adem is van de christen, mag nooit verwaarloosd worden. De verbinding tussen dit en het liturgische gebed moet eveneens herontdekt worden.

79. Bijzondere aandacht moet men ook geven aan de *volksvroomheid*.¹³⁶ Wijdverbreid in verschillende streken van Europa door broederschappen, bedevaarten en processies naar talloze heiligdommen, verrijkt het de loop van het liturgische jaar en inspireert gebruiken en tradities in de gezinnen en in de samenleving. Al deze vormen van volksvroomheid moeten zorgvuldig bezien worden door een pastoraal die de bevordering en de vernieuwing ervan ten doel heeft, en die erop gericht is hen te helpen, alles te ontwikkelen wat een echte uitdrukking van het volk van God is. Dit geldt zeker voor de rozenkrans. In dit jaar, toegewijd aan de rozenkrans, beveel ik nogmaals van harte dit gebed aan, want "het rozenkransgebed, als dat in zijn volle betekenis wordt herontdekt, komt tot de kern van het christelijk leven. Het biedt een beproefde doch spiritueel vruchtbare en educatieve mogelijkheid voor persoonlijke overweging, voor de vorming van het volk Gods en voor de nieuwe evangelisatie."¹³⁷

Met betrekking tot de volksvroomheid is voortdurende waakzaamheid nodig om dubbelzinnigheden te voorkomen in bepaalde verschijningsvormen, om hen te beschermen tegen secularistische invloeden, grove commercialisering, of zelfs het risico van bijgeloof, en ze binnen degelijke en authentieke vormen te houden. Dit vraagt om opvoedingswerk, dat erop gericht is uit te leggen hoe volksvroomheid altijd in harmonie met de liturgie van de Kerk en in verbinding met de sacramenten tot uiting komt.

80. Men mag niet vergeten dat de “geestelijke dienst, die God welgevallig is” (vgl. Rom 12,1), vooral verricht wordt in het *dagelijks leven*, dat zelfs in momenten van schijnbare onmacht door de vrije, edelmoedige zelfgave in de liefde wordt geleefd. Zo wordt het leven bezield door een onverwoestbare hoop, omdat het alleen wordt toevertrouwd aan de zekerheid van de macht van God en de overwinning van Christus alleen: een leven, vervuld van de troost van God, waarmee wij op onze beurt allen moeten troosten die wij op onze weg ontmoeten (vgl. 2Kor 1,4).

De dag des Heren

81. De *dag des Heren* is een uiterst bepalend en suggestief moment in het vieren van het Evangelie van de hoop.

In de huidige situatie beperken de uiterlijke omstandigheden de mogelijkheid van de christenen om de zondag als dag van ontmoeting met de Heer in zijn volheid te beleven. Vaak gebeurt het dat de zondag wordt teruggebracht tot een ‘weekeinde’, tot alleen maar een vlucht uit het alledaagse. Daarom is er nood aan een gestructureerd pastoraal programma met opvoedkundige, geestelijke en maatschappelijk-sociale elementen, dat mensen kan helpen de ware betekenis van de zondag te ervaren.

82. Daarom hernieuw ik mijn uitnodiging om *de diepste betekenis van de dag des Heren opnieuw te ontdekken*:¹³⁸ de zondag zou geheiligd moeten worden door de deelname aan de Eucharistie en voor het overige verrijkt door christelijke vreugde en broederlijkheid. Hij dient gevierd te worden als het hart van alle aanbidding, als een onophoudelijke vooraankondiging van het eeuwige leven, die de hoop nieuw leven geeft en ons aanmoedigt op onze weg. Men hoeft daarom niet bang te zijn, *de dag des Heren te verdedigen tegen iedere aanval en alles te doen om te verzekeren dat hij wordt gegarandeerd* in de organisatie van het werk, zodat hij een dag kan zijn die bedoeld is voor de mens, voor het welzijn van de

hele maatschappij. Zeker, zou de zondag beroofd worden van zijn oorspronkelijke betekenis en zou het niet langer mogelijk zijn om gepaste tijd te maken voor gebed, rust, gemeenschap en vreugde, dan zou het resultaat heel goed kunnen zijn dat “de mens, zelfs in feestkledij, niet meer in staat is feest te vieren, omdat hij opgesloten blijft binnen een zo beperkte horizon, dat hij de hemel niet meer kan zien.”¹³⁹ En zonder de dimensie van het vieren zou de hoop geen huis meer hebben om te wonen.

Hoofdstuk V

Het Evangelie van de hoop dienen

“Ik ken uw daden: liefde, trouw en dienstbetoon, en ook uw standvastigheid” (Apk 2,19)

De weg van de liefde

83. Het woord dat de Geest tegen de Kerken zegt bevat een *oordeel over hun leven*. Het gaat om daden en houdingen: “*Ik ken uw daden*” luidt de inleiding die, als een refrein met kleinere varianten opklinkt in de brieven die aan de zeven Kerken geschreven zijn. Als deze werken positief blijken, zijn zij vrucht van de inspanning, van de standvastigheid, van het verdragen van beproevingen, kommer en armoede, van trouw in de vervolgingen, van liefde, van geloof, van dienstbetoon. In deze zin kunnen ze gelezen worden als beschrijving van een Kerk die het heil dat tot haar komt van haar Heer, niet slechts verkondigt en viert, maar het concreet ‘leeft’.

Om het Evangelie van de hoop te dienen, *wordt ook van de Kerk in Europa verlangd dat zij de weg van de liefde volgt* – een weg die loopt door evangeliserende naastenliefde, door veelvoudig engagement in het dienstbetoon, en door de beslissing tot een onvermoeibare en onbegrensde edelmoedigheid.

I. Het dienstwerk van de liefde

In gemeenschap en solidariteit

84. De ontvangen en doorgegeven liefde is voor iedere mens *de oerervaring, waarin de hoop ontstaat*. “De mens kan niet leven zonder liefde. Hij krijgt nooit inzicht in zichzelf, en zijn leven is zinloos als hem geen liefde betoond wordt, als hij geen liefde vindt, als hij haar niet ervaart en zich eigen maakt, als hij er niet levendig deel aan heeft.”¹⁴⁰

De uitdaging voor de Kerk in Europa bestaat daarom uit het helpen van de mens van vandaag de liefde van God de Vader te ervaren en van Christus in de heilige Geest, door het *getuigenis van de liefde, dat een intrinsieke evangeliserende kracht heeft*.

Hierin bestaat uiteindelijk het ‘Evangelie’, de blijde boodschap voor iedere mens: God heeft ons eerst liefgehad (vgl. 1Joh 4,10,19); Jezus heeft ons tot het einde toe liefgehad (vgl. Joh 13,1). Dankzij de gave van de heilige Geest wordt aan de gelovigen de liefde van God aangeboden, waardoor zij deel krijgen aan zijn vermogen tot liefde: zij wordt tot een machtige kracht in het hart van iedere leerling en van de hele Kerk (vgl. 2Kor 5,14). Juist omdat zij door God geschenken is, wordt de liefde voor de mens tot een *gebod* (vgl. Joh 13,34).

Leven in de liefde wordt daardoor dus tot *blijde boodschap* aan iedere mens, en maakt de liefde van God zichtbaar die niemand in de steek laat. Uiteindelijk betekent dit aan de verdwaalde mens echte redenen te geven om verder te hopen.

85. Het is de roeping van de Kerk, om als “tastbaar, zij het steeds onvolkomen teken van de doorleefde liefde de mensen in contact te laten komen met de liefde van God en van Christus die naar hen op zoek is”.¹⁴¹ Dat bewijst de Kerk, “het teken en het instrument van de innige vereniging met God en van de eenheid van heel het menselijk geslacht”,¹⁴² wanneer individuele

personen, gezinnen en gemeenschappen het Evangelie van de liefde intensief leven. Met andere woorden, onze *kerkelijke gemeenschappen* worden ertoe geroepen om echte *oefenplaatsen voor een leven in communio* te zijn.

Het getuigenis van de liefde moet overeenkomstig zijn natuur voorbij de grenzen van de kerkelijke gemeenschap gaan, om iedere mens te bereiken, zodat de liefde voor alle mensen, voor het hele sociale leven tot een prikkel voor echte solidariteit wordt. Wanneer de Kerk de liefde dient, laat zij tegelijkertijd de ‘cultuur van de solidariteit’ groeien en draagt zij er aldus toe bij, de algemene waarden van het menselijk samenleven weer vruchtbaar te maken.

Vanuit dit perspectief gaat het erom, *de authentieke betekenis van het christelijke vrijwillige dienstbetoon opnieuw te ontdekken*. Uit het geloof voortgekomen en voortdurend gevoed, dient het christelijk vrijwilligerswerk professionele bekwaamheid en echte liefde te combineren, waarbij het allen die het uitoefenen, aanspoort “hun gevoelens van louter medemenselijkheid te verheffen tot het niveau van de liefde van Christus; in het gezwoeg van elke dag het besef te herwinnen van de waardigheid van iedere mens; de noden van de mensen te ontdekken door zonodig nieuwe mogelijkheden te scheppen waar de nood het hoogst is en waar te weinig aandacht en steun geboden wordt”.¹⁴³

II. De mens in de maatschappij dienen

De armen weer hoop geven

86. Aan de hele Kerk wordt gevraagd, *de armen weer hoop te geven*. Hen opnemen en dienen betekent voor de Kerk Christus opnemen en Hem dienen (vgl. Mt 25,40). *Voorkeursliefde voor de armen* is een noodzakelijke dimensie van het christen-zijn en van de dienst aan het Evangelie. Hen lief te hebben en aan hen getuigen dat zij door

God bijzonder bemind worden betekent te erkennen dat de mensen onafhankelijk van de vraag in welke economische, culturele en sociale omstandigheden waarin zij zich bevinden omwille van zichzelf waardevol zijn en hen zo te helpen hun capaciteiten tot ontplooiing te laten komen.

87. En dus kan *het verschijnsel van de werkloosheid ons niet onberoerd laten*, die in veel landen van Europa een ernstige sociale gesel vormt. Hierbij komen de problemen in verband met de groeiende stromen migranten. De Kerk moet eraan herinneren dat de arbeid een goed vormt waar de hele samenleving zich om moet bekommeren.

Terwijl zij de zedelijke maatstaven die de markt en de economie in gewetensvolle eerbied voor de centrale plaats van de menselijke persoon moeten leiden, opnieuw naar voren brengt, zal de Kerk niet nalaten het gesprek te zoeken met personen die verbonden zijn met de wereld van de politiek, de vakbonden en het ondernemerschap.¹⁴⁴ Een dergelijk gesprek moet de opbouw van een Europa als een gemeenschap van volkeren en mensen ten doel hebben, als een gemeenschap die – solidair in de hoop – niet uitsluitend onderworpen is aan de wetten van de markt, maar zich met beslistheid inspant voor het veiligstellen van de waardigheid van de mens, ook in de economische en sociale betrekkingen.

88. Bijzondere aandacht verdient ook de *pastorale zorg voor de zieken*. Aangezien de ziekte een situatie vormt die fundamentele vragen over de zin van het leven opwerpt, moet “in een welvaarts- en prestatie maatschappij, in een cultuur, die gekenmerkt wordt door verafgoding van het lichaam, door verdringing van het lijden en van de pijn, en door de mythe van de eeuwige jeugd”,¹⁴⁵ de zorg voor de zieken beschouwd worden als een van de prioriteiten. Voor dit doel moet enerzijds een adequate pastorale aanwezigheid bevorderd worden op de plaatsen van het lijden –

bijvoorbeeld door de inzet van ziekenhuispastores, van leden van vrijwilligersverbanden, kerkelijke gezondheidsinstellingen – en anderzijds ondersteuning voor de families van de zieken. Bovendien zal het nodig zijn om de artsen en het verplegend personeel met de juiste pastorale middelen terzijde te staan, om hen te ondersteunen in hun veeleisende roeping in dienst van de zieken. Want de mensen die werkzaam zijn in de gezondheidszorg verrichten met hun werk dag na dag een edele dienst aan het leven. Van hen wordt verlangd dat zij aan de patiënten ook die bijzondere geestelijke steun verlenen, die de warmte van een echt menselijk contact veronderstelt.

89. En tenslotte mag men niet vergeten dat nu en dan *misbruik wordt gemaakt van de goederen van de aarde*. Doordat de mens namelijk de opdracht, de aarde met wijsheid en liefde te bebouwen en te hoeden (vgl. Gn 2,15), niet heeft vervuld, heeft hij in veel streken bossen en vlakten verwoest, wateren vergiftigd, de lucht zo vervuild dat het inademen ervan onverdraaglijk is, de hydrogeologische en atmosferische systemen verstoord en de woestijnvorming van grote gebieden in de hand gewerkt.

Ook in dit geval betekent dienstbetoon aan het Evangelie van de hoop, dat men zich op een nieuwe manier inzet voor een *juist gebruik van de goederen van de aarde*,¹⁴⁶ door die aandachtige zorg te stimuleren, die niet alleen de natuurlijke leefomgevingen beschermt, maar vooral de kwaliteit van leven van de mensen verdedigt doordat zij voor de toekomstige generaties een milieu voorbereidt, dat met het plan van de Schepper beter overeenstemt.

De waarheid over het huwelijk en het gezin

90. De Kerk in Europa moet op alle niveaus *de waarheid over het huwelijk en het gezin* weer getrouw verkondigen.¹⁴⁷ Dat is een dwingende noodzaak die zij in zich voelt branden omdat ze weet dat deze taak bij haar berust op grond van de

opdracht tot evangelisering die haar door haar Bruidegom en Heer is toevertrouwd, een taak die zich thans buitengewoon krachtig opdringt. Heel wat culturele, sociale en politieke factoren dragen immers bij tot een steeds sterker naar buiten komende crisis van het gezin. Zij vormen in verschillende mate een bedreiging voor de waarheid en de waardigheid van de menselijke persoon en stellen door een vals beeld het begrip gezin zelf ter discussie. De waarde van de onontbindbaarheid van het huwelijk wordt steeds minder erkend. Men verlangt naar de wettelijke erkenning van feitelijke samenlevingsvormen en hun gelijkstelling met wettig gesloten huwelijken; er zijn heel wat pogingen om modellen van partnerschappen te ervaren, waarin het onderscheid naar geslacht niet meer essentieel is.

In dit verband wordt van de Kerk gevraagd, *met nieuw elan te verkondigen, wat het Evangelie over het huwelijk en het gezin zegt*, om hun betekenis en waarde in het heilsplan van God te vatten. In het bijzonder is het nodig, de instelling van huwelijk en gezin opnieuw te bekrachtigen als werkelijkheden, die voortkomen uit de wil van God. De waarheid over het gezin als intieme gemeenschap van het leven en van de liefde,¹⁴⁸ die open staat voor het voortbrengen van nieuwe mensen, moet evenzeer herontdekt worden als haar waardigheid van 'huiskerk', en haar deelname aan de zending van de Kerk en aan het leven van de maatschappij.

91. Volgens de synodevaders is het nodig te erkennen dat veel gezinnen in de dagelijkse praktijk van hun in liefde geleefde bestaan zichtbare getuigen zijn van de aanwezigheid van Jezus, die hen begeleidt en overeind houdt door de gave van zijn Geest. Om een dergelijke tocht te steunen, moet men de theologie en de spiritualiteit van huwelijk en gezin verdiepen; de waarheid en schoonheid van het gezin dat gevestigd is op het huwelijk, begrepen als de duurzame en vruchtbare vereniging van een man en een vrouw, door middel van

effectieve voorbeelden laten zien; en in iedere kerkelijke gemeenschap een geschikte en doorleefde gezinsspastoraal bevorderen. Tegelijkertijd zal het nodig zijn om met moederlijke zorg van de kant van de Kerk hulp te bieden aan degenen die in moeilijke omstandigheden verkeren, zoals bijvoorbeeld ongehuwde jonge moeders, zij die gescheiden leven of gescheiden zijn, en in de steek gelaten kinderen. In elk geval moet men gezinnen, zowel individueel als in verenigingen, die hun eigen rol willen spelen in de Kerk en in de maatschappij en willen werken voor de bevordering van authentieke en juiste gezinspolitiek van afzonderlijke staten en van de Europese Unie zelf, aanmoedigen, begeleiden en ondersteunen.¹⁴⁹

92. Bijzondere aandacht verdient de *opvoeding van jonge mensen en verloofden in de liefde*: cursussen die speciaal bestemd zijn voor de voorbereiding op het sacrament van het huwelijk moeten hen helpen tot dit moment in kuisheid te leven. In haar opvoedingswerk zal de Kerk een bijzondere zorg aan de dag leggen wanneer zij de pasgetrouwden ook na de bruiloft verder begeleidt.

93. Tenslotte wordt van de Kerk gevraagd om met moederlijke goedheid ook die huwelijkssituaties tegemoet te treden, die al gauw hopeloos kunnen lijken. Vooral "in het licht van het grote aantal gebroken gezinnen voelt de Kerk zich geroepen om geen streng afstandelijk oordeel uit te spreken, maar eerder om *het licht van Gods woord* vergezeld van het getuigenis van zijn barmhartigheid, *diep te laten schijnen in zoveel menselijke tragedies*. Dit is de geest waarin de pastorale gezinszorg ook de situatie moet benaderen van de *gelovigen die gescheiden zijn en burgerlijk hertrouwd*. Zij zijn niet uitgesloten van de gemeenschap; integendeel, zij worden uitgenodigd om deel te hebben aan het leven van de gemeenschap, en een weg in te slaan van geestelijke groei in de geest van het Evangelie. De Kerk verzwijgt

tegenover hen echter niet dat ze zich objectief in een moreel ongeordende toestand bevinden, en evenmin dat hieruit consequenties ontstaan voor het ontvangen van de sacramenten. Niettemin wil de Kerk hun haar hele moederlijke nabijheid tonen.”¹⁵⁰

94. Als er voor de dienst aan het Evangelie van de hoop beslist gepaste aandacht en voorrang aan het gezin moet worden gegeven, staat het evenzeer buiten kijf dat *de gezinnen zelf* met betrekking tot dit Evangelie van de hoop *een onvervangbare taak te vervullen hebben*. Daarom richt ik vol vertrouwen en liefde aan alle christelijke gezinnen die in dit Europa leven, opnieuw de uitnodiging: “Gezinnen, word wat jullie zijn!” Jullie zijn *het levende beeld van de liefde van God*: jullie hebben namelijk de “zending de liefde te bewaren, te openbaren en mede te delen, bij wijze van levende weerkaatsing van en waarachtige deelname aan de liefde van God voor de mensheid en de liefde van Christus de Heer voor zijn bruid de Kerk”.¹⁵¹

Jullie zijn het “*heiligheid van het leven ...*: de plaats waarin het leven dat een gave van God is, op passende wijze ontvangen kan worden, beschermd kan worden tegen de veelvuldige aanvallen waaraan het is blootgesteld, en zich ontwikkelen kan volgens de vereisten van een authentieke menselijke groei”.¹⁵²

Jullie zijn het *fundament van de samenleving*, aangezien jullie de eerste plaats zijn van de ‘vermenselijking’ van de persoon en van het burgerlijke leven,¹⁵³ een voorbeeld voor de vestiging van sociale betrekkingen die geleefd worden in liefde en solidariteit.

Weest zelf geloofwaardige getuigen van het Evangelie van de hoop! Want jullie zijn ‘*gaudium et spes*’,¹⁵⁴ vreugde en hoop.

Het Evangelie van het leven

95. De veroudering en de afname van de bevolking die we in verschillende landen van

Europa kunnen waarnemen, moeten aanleiding tot bezorgdheid zijn; want de *terugval van het aantal geboorten* is een symptoom van een verstoorde verhouding met de eigen toekomst; het is een duidelijke uiting van een gebrek aan hoop, een teken van de ‘cultuur van de dood’ die de huidige samenleving doortrekt.¹⁵⁵

Samen met de afname van de geboorten moeten nog andere factoren genoemd worden die eraan bijdragen, de waarde van het leven te verduisteren en hebben geleid tot een soort van samenzwering tegen het leven. Onder deze factoren moet men verdrietig genoeg vooral de verbreiding van *abortus* rekenen, ook met toepassing van chemisch-farmacologische preparaten die hem mogelijk maken zonder de betrokkenheid van een arts en in zekere zin los van iedere vorm van sociale verantwoordelijkheid. Dit wordt begunstigd door de wetgeving die in de rechtsorde in vele staten van het continent bestaat en die een handeling toelaat, die een “afschuwwekkende misdaad”¹⁵⁶ blijft, en die een ernstige zedelijke stoornis vormt. Ook mogen de aanslagen op het leven niet vergeten worden die plaatsvinden door “ingrepen op menselijke embryo’s, die onvermijdelijk het doden ervan inhouden, ook al streven ze doelen na die *op zich beschouwd* gewettigd zijn”, of door een onjuiste toepassing van prenatale diagnose, die niet ten dienste gesteld worden van opsporing en mogelijke behandeling, maar “van een eugenetische mentaliteit, die instemt met selectieve abortus”.¹⁵⁷

We moeten ook melding maken van een tendens, in bepaalde delen van Europa, om het toelaatbaar te achten een bewuste beslissing te nemen om een einde aan het eigen leven te maken of aan dat van een ander: het resultaat is de verspreiding van heimelijke of zelfs openlijk gepraktiseerde *euthanasie*: in veel gevallen vraagt men om de legalisering ervan, en tragischerwijze wordt die soms bereikt.

96. Onder deze omstandigheden is het nodig *het Evangelie van het leven te dienen*, ook door “*een algemene mobilisatie van de gewetens en een gemeenschappelijke inspanning op ethisch vlak om een groot beleidsplan ten dienste van het leven op te zetten. Allen samen moeten we een nieuwe cultuur van het leven opbouwen.*”¹⁵⁸ Dat is een grote uitdaging die men met verantwoordelijkheid moet aangaan, en met de zekerheid dat “de toekomst van de Europese cultuur grotendeels afhangt van een besliste verdediging en bevordering van de waarden van het leven, de kern van haar culturele erfgoed”.¹⁵⁹ Het gaat er inderdaad om, aan Europa zijn echte waardigheid terug te geven, namelijk een plaats te zijn waar iedere persoon in zijn onvergelijkelijke waarde bevestigd wordt.

Graag maak ik de volgende woorden van de synodevaders tot de mijne: “De Synode van de Europese bisschoppen spoort de christelijke gemeenschappen aan, om geloofsherauten van het leven te worden. Zij moedigt de christelijke echtparen en gezinnen aan, elkaar te steunen in trouw aan hun zending als medewerkers van God bij het voortbrengen en opvoeden van nieuwe schepselen. Zij waardeert iedere edelmoedige poging om te reageren op het egoïsme ten aanzien van het doorgeven van het leven, een egoïsme dat gevoed wordt door valse zekerheids- en gelukspatronen. Zij vraagt aan de staten van Europa en aan de Europese Unie om met vooruitziende blik politieke maatregelen te nemen ter bevordering van de concrete woon- en werkomstandigheden en het sociale dienstbetoon die het stichten van een gezin mogelijk maken en het antwoord op de roeping van het ouderschap begunstigen, en die bovendien voor het Europa van vandaag de kostbaarste bestaansbron veiligstellen: de Europeanen van morgen.”¹⁶⁰

Een menswaardige stad bouwen

97. Een werkzame, vruchtbare liefde brengt ons ertoe, de komst van het Rijk van

God te bespoedigen. Daarom werkt zij aan de bevordering van de echte waarden mee die ten grondslag liggen aan een menswaardige cultuur. Want, zoals het Tweede Vaticaans Concilie opmerkt: “De christenen moeten, op weg naar een hemelse woonplaats, zoeken naar en denken aan de dingen van boven; hierdoor krijgt hun taak niet minder, maar meer belang om samen met alle mensen te werken aan een menswaardiger uitbouw van de wereld.”¹⁶¹ Ons uitzien naar een nieuwe hemel en een nieuwe aarde vervreemdt ons niet van de geschiedenis, maar maakt onze zorg voor de huidige werkelijkheid, die nu reeds die nieuwigheid bevat, die het zaad is en het teken van de komende wereld, juist sterker.

Bezield door deze geloofszekerheden *willen wij ons inzetten voor de bouw van een menswaardige stad*. Ook als het ons niet mogelijk is om in de geschiedenis een volmaakte maatschappelijke en sociale orde op te bouwen, dan weten we toch dat iedere eerlijke inspanning om een betere wereld te bewerkstelligen door de zegen van God wordt begeleid, en dat ieder zaadje van gerechtigheid en liefde, dat in de tijd werd uitgezaaid, in alle eeuwigheid zal bloeien.

98. Bij de bouw van de menswaardige stad, moet *aan de sociale leer van de Kerk een bezielende rol toegekend worden*. Want door die leer stelt de Kerk aan het Europese werelddeel de vraag naar de zedelijke kwaliteit van zijn cultuur. Ze heeft haar oorsprong in de ontmoeting tussen de bijbelse boodschap met het verstand aan de ene kant en de problemen en situaties die het leven en de maatschappij betreffen aan de andere kant. Door het geheel van de door haar aangeboden beginselen, draagt deze leer ertoe bij, om degelijke grondslagen voor een menselijk samenleven in gerechtigheid, waarheid, vrijheid en solidariteit te leggen. De sociale leer blijkt in staat te zijn om de dragende zuilen van de toekomst van het continent overeind te houden, gericht als zij is op de

verdediging en de bevordering van de waardigheid van de menselijke persoon, fundament niet alleen van het economische en politieke leven, maar ook van de sociale gerechtigheid en van de vrede.¹⁶² In deze leer zijn ook de referentiepunten te vinden die het mogelijk maken om de morele structuur van de vrijheid te verdedigen, om de Europese cultuur en samenleving te beschermen tegen zowel de totalitaire utopie van 'gerechtigheid zonder vrijheid' als die van 'vrijheid zonder waarheid', die hand in hand gaat met een vals begrip van 'tolerantie'. Beide utopieën zijn de voorboden van dwalingen en gruwelen voor de mensheid, zoals helaas de recente geschiedenis van Europa bewijst.¹⁶³

99. De sociale leer van de Kerk is door haar innerlijke verbondenheid met de waardigheid van de menselijke persoon ook in staat om waardering te krijgen van hen, die geen leden zijn van de gemeenschap van gelovigen. Het is dus dringend noodzakelijk om de kennis en de bestudering van die leer te verbreiden en zo de ook onder christenen heersende onwetendheid daarover te overwinnen. Dat verlangt het in opbouw zijnde nieuwe Europa, dat mensen nodig heeft die opgevoed zijn volgens deze waarden, die bereid zijn zich in te zetten voor de verwezenlijking van het gemeenschappelijk welzijn. Dit zal de aanwezigheid van christelijke leken gelovigen vereisen die door hun verschillende verantwoordelijkheden in het burgerlijke leven, de economie, de cultuur, gezondheidszorg, onderwijs en politiek, in staat zijn om door hun activiteiten deze gebieden te doordringen met de waarden van het Koninkrijk.¹⁶⁴

Naar een cultuur van ontvangen

100. Bij de uitdagingen waarvoor de dienst aan het Evangelie van de hoop zich in onze dagen geplaatst ziet, hoort ook het groeiende verschijnsel van de *immigratie*, dat de Kerk bevraagt op haar vermogen, elke persoon tot welk volk of

welke natie hij ook behoort, op te nemen. Het spoort ook de hele Europese maatschappij en haar instellingen aan om te zoeken naar een rechtvaardige orde en naar manieren van samenleven, die respect hebben voor allen, alsook naar de vereisten van wettigheid binnen een uitvoerbaar integratieproces.

Als we onder de oorzaken die velen ertoe brengen hun eigen land te verlaten, de toestand van extreme armoede, onderontwikkeling en gebrek aan vrijheid die helaas nog steeds verschillende landen kenmerkt, in ogenschouw nemen, is er moedige inzet nodig van allen bij de *realisering van een rechtvaardiger internationale economische orde*, die in staat is de werkelijke ontwikkeling van alle volkeren en van alle landen te bevorderen.

101. Ten aanzien van het verschijnsel van de migratie staat Europa's vaardigheid op het spel om ruimte te geven aan vormen van een intelligente *opname en gastvrijheid*. Een 'universele' blik op het algemeen welzijn vraagt het volgende: we moeten onze blik verruimen om de behoeften van de hele mensenfamilie in het oog te hebben. Het verschijnsel van de mondialisering vraagt om openheid en bereidheid tot delen, als het niet de wortel van uitsluiting en marginalisering wil zijn, maar veeleer van solidaire deelname van allen aan de productie en het uitwisselen van goederen.

Ieder moet zich inzetten voor de groei van een *rijpe cultuur van het ontvangen*, die rekening houdt met de gelijke waardigheid van alle mensen en de verschuldigde solidariteit tegenover de zwaksten, en die daarom vraagt dat *aan iedere migrant de fundamentele rechten worden toegekend*. Het is de verantwoordelijkheid van de publieke autoriteiten, om de controle over de immigratiestromen, rekening houdend met de eisen van het algemeen welzijn, uit te voeren. Het opnemen moet altijd gebeuren met inachtneming van de wetten, en indien nodig moet men daarbij misbruik de kop indrukken.

102. Het is ook nodig om zich in te zetten voor het uitwerken van mogelijke vormen van een *echte integratie* van de wettelijk ontvangen immigranten in het sociale en culturele weefsel van de verschillende Europese naties. De integratie verlangt dat men niet mag vervallen tot onverschilligheid tegenover de universele menselijke waarden en dat het specifieke culturele erfgoed van iedere natie bewaard moet worden. Een vreedzaam samenleven en een uitwisseling van de wederzijdse innerlijke rijkdommen zal de opbouw van een Europa mogelijk maken, dat begrijpt dat het een gemeenschappelijk huis is, waarin iedereen kan worden opgenomen, waarin niemand gediscrimineerd wordt en allen verantwoordelijk leven en behandeld worden als leden van een grote familie.

103. Van haar kant is de Kerk ertoe geroepen, “haar inspanning voor het opzetten en verder verbeteren van haar *ontvangstdiensten* en haar *pastorale aandacht* voor immigranten en vluchtelingen voort te zetten”,¹⁶⁵ om te bereiken dat hun waardigheid en vrijheid gerespecteerd worden en hun integratie bevorderd wordt.

Bijzondere *pastorale zorg moet de integratie van katholieke immigranten krijgen*, waarbij gepaste eerbied moet worden betoond aan hun cultuur en aan de oorspronkelijkheid van hun religieuze traditie. Met dat doel zou men contacten tussen de Kerken van herkomst van de immigranten en de Kerken van de ontvangstlanden kunnen bevorderen, om hulpmaatregelen uit te werken, die voor de immigranten ook voorzien in de aanwezigheid van priesters, religieuzen en goedgevormde helpers in de zielzorg, die uit hun landen komen.

De dienst aan het Evangelie verlangt bovendien dat de Kerk, ter verdediging van de zaak van de onderdrukten en de uitgesloten, *een oproep doet aan de politieke autoriteiten van de verschillende staten en aan de verantwoordelijken van de Europese instellingen*, om de

vluchtelingenstatus te erkennen voor allen, die op grond van het gevaar voor hun leven uit hun land van herkomst gevlucht zijn, alsook om hun terugkeer naar hun landen te steunen, en bovendien voorwaarden voor hen te scheppen, opdat de waardigheid van alle emigranten gerespecteerd en hun fundamentele rechten verdedigd worden.¹⁶⁶

III. Laten we ons wijden aan de liefde!

104. De oproep die door de synodevaders aan alle christenen van het continent gericht is, om actieve naastenliefde te beoefenen,¹⁶⁷ vormt de geslaagde synthese van een echte dienst aan het Evangelie van de hoop. Nu leg ik die aan u, Kerk van Christus in Europa, opnieuw voor. De vreugden en hoopvolle verwachtingen, de zorgen en angsten van de Europeanen van vandaag, vooral die van de armen en de lijdenden, zouden ook uw vreugden en hoopvolle verwachtingen, uw zorgen en angsten moeten zijn: alles wat werkelijk menselijk is moge weerklank vinden in uw hart! Kijk naar Europa en naar zijn toekomst met de sympathie van iemand die elk positief element waardeert maar die tegelijk de ogen niet sluit voor hetgeen onverenigbaar is met het Evangelie, en dat nadrukkelijk aanklaagt.

105. Kerk in Europa, verwelkom elke dag met nieuwe frisheid de gave van de liefde die uw Heer u aanbiedt en waartoe hij u in staat stelt. Leer van Hem de inhoud en de maat van de liefde. En wees *de Kerk van de zaligsprekingen*, die voortdurend gelijkvormig wordt gemaakt met Christus (vgl. Mt 5,1-12).

Vrij van obstakels en van afhankelijkheden, moet u vrij zijn en vriendin van de armen, bereid tot ontvangst jegens iedere mens en oog hebben voor elke oude of nieuwe vorm van armoede.

Voortdurend gezuiverd door de goedheid van de Vader, moet u in de houding van Christus, die altijd de waarheid verdedigde maar toch barmhartigheid betoonde jegens zondaars, de hoogste norm van al uw handelingen zien. Wees in Jezus, bij wiens geboorte de vrede werd aangekondigd (vgl. Lc 2,14), in Hem wiens dood de muren van vijandschap afbraken (vgl. Ef 2,14) en ware vrede bracht (vgl. Joh 14,27), een stichter van vrede. Moedig uw zoons en dochters aan om hun harten te laten zuiveren van alle vijandigheid, zelfzucht en partijgeest, en koester onder alle omstandigheden de dialoog en het respect voor elkaar.

In Jezus, die de rechtvaardigheid van God is, mag u nooit moe worden om iedere vorm van onrechtvaardigheid aan te klagen. Door te leven in de wereld met de waarden van het komende Rijk, zult u een Kerk van liefde zijn, en u zult een onontbeerlijke bijdrage leveren aan de opbouw van een beschaving in Europa die steeds menswaardiger zal zijn.

Hoofdstuk VI

Het Evangelie van de hoop voor een nieuw Europa

“Ik zag de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, vanuit God uit de hemel neerdalen” (Apk 21,2)

De nieuwheid van God in de geschiedenis

106. Het Evangelie van de hoop dat in de geheimen van de Openbaring weerklinkt, opent het hart voor een *beschouwing van de door God bewerkte nieuwheid*: “Toen zag ik een nieuwe hemel en een nieuwe aarde; de eerste hemel en de eerste aarde waren verdwenen en de zee bestond niet meer” (Apk 21,1). God zelf verkondigt dit met een woord dat het zojuist beschreven visioen vermag te

verklaren: “Zie, Ik maak alles nieuw!” (Apk 21,5).

De nieuwheid van God – die volledig begrepen kan worden tegen de achtergrond van de oude dingen, bereid uit tranen, treurnis, weeklagen, moeite en dood (vgl. Apk 21,4) – bestaat uit het achterlaten van de staat van zonde en van zijn gevolgen waarin de mensheid zichzelf bevindt, het is de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, het nieuwe Jeruzalem, in tegenstelling tot een oude hemel en een oude aarde, tot een versleten orde van de dingen en tot een oud Jeruzalem dat door twisten geplaagd werd.

Voor de bouw van de stad van de mens is het beeld van het nieuwe Jeruzalem, dat “vanuit God uit de hemel neerdaalt, gereed als een bruid die zich voor haar man heeft getooid” (Apk 21,2) en dat direct betrekking heeft op het mysterie van de Kerk, niet zonder belang. Het is een beeld dat van een *eschatologische werkelijkheid* spreekt: het stijgt uit boven alles wat de mens vermag te doen; het is een geschenk van God, dat in de eindtijd vervuld zal worden. Maar het is geen utopie: het is *een reeds aanwezige werkelijkheid*. Dat laat het door God in de tegenwoordige tijd gebruikte werkwoord zien – “Zie, ik maak alles nieuw” (Apk 21,5) – met een verdere precisering: “ze [namelijk deze woorden] zijn vervuld!” (Apk 21,6). God is inderdaad al bezig om de wereld te vernieuwen; het Pasen van Jezus is al de nieuwheid van God. Zij is het, die de Kerk geboren doet worden, haar bestaan bezielt, vernieuwt en de geschiedenis omvormt.

107. Deze nieuwheid begint vooral vorm te krijgen in de *christelijke gemeenschap*, die nu al “woning van God onder de mensen” (vgl. Apk 21,3) is, in welke schoot God reeds aan het werk is, en het leven vernieuwt van hen die zich aan de ademtocht van de Geest onderwerpen. De Kerk is voor de wereld teken en werktuig van het Rijk dat vooral in de harten werkelijkheid wordt. Een weerspiegeling van deze nieuwheid blijkt ook in *elke vorm van menselijk samenleven die bezielt wordt*

door het Evangelie. Het gaat om een nieuwheid die spreekt tot de maatschappij in ieder ogenblik van de geschiedenis en op iedere plaats op aarde, in het bijzonder tegen de Europese maatschappij die al sedert zoveel eeuwen het Evangelie van het door Jezus geopende Rijk hoort.

I. De geestelijke roeping van Europa

Europa draagt de universele waarden uit

108. De geschiedenis van het Europese continent is getekend door de levenwekkende invloed van het Evangelie. “Wanneer we de blik richten op de voorbije eeuwen, dan kunnen we niet anders dan de Heer danken, dat het *christendom op ons continent een primaire factor van de eenheid onder de volkeren en de culturen* en van de integrale bevordering van de mens en van zijn rechten geweest is.”¹⁶⁸

Er kan geen twijfel over bestaan dat het christelijke geloof op een radicale en beslissende manier tot de grondslagen van de Europese cultuur behoort. Het christendom heeft inderdaad vorm gegeven aan Europa doordat het het continent enkele fundamentele waarden heeft ingeprent. Zelfs de moderniteit in Europa die aan de wereld het democratische ideaal en de mensenrechten heeft gegeven, haalt zijn eigen waarden uit zijn christelijk erfgoed. Meer nog dan als geografische plek, laat Europa zich kwalificeren als “een *allereerst cultureel en historisch begrip*, dat een realiteit kenmerkt die als continent ook dankzij de verenigende kracht van het christendom is ontstaan. Dat is in staat geweest verschillende volken en culturen in wederzijdse aanvulling samen te brengen, en is nauw verbonden met de hele Europese cultuur.”¹⁶⁹

Het huidige Europa schijnt echter juist op het moment waarop het zijn economische en politieke unie versterkt en uitbreidt, te lijden onder een diepe waarden crisis. Ofschoon het beschikt over toegenomen middelen, maakt het de indruk

dat het het elan mist om een gemeenschappelijk project te koesteren en zijn burgers weer reden tot hoop te geven.

Het nieuwe gezicht van Europa

109. In het proces van verandering dat het thans doormaakt, *wordt van Europa vooral gevraagd zijn ware identiteit terug te vinden*. Het moet namelijk, ook al vormt het intussen een zeer gevarieerde werkelijkheid, een nieuw model van eenheid in verscheidenheid opbouwen. Een gemeenschap van verzoende naties, open voor de andere continenten en opgenomen in het huidige proces van mondialisering.

Om nieuw elan te geven aan de eigen geschiedenis, moet ze “met creatieve trouw die fundamentele waarden herkennen en herwinnen, die het zich heeft verworven dankzij een beslissende bijdrage van het christendom, en die zich laten samenvatten in de bevestiging van de transcendente waardigheid van de menselijke persoon, van de waarde van de rede, van de vrijheid, van de democratie, van de rechtstaat en van het onderscheid tussen politiek en religie”.¹⁷⁰

110. De Europese Unie zet haar uitbreiding voort. Alle volkeren die hetzelfde fundamentele erfgoed delen zijn ertoe geroepen, daaraan binnen kortere of langere tijd deel te nemen. Men mag wensen dat deze uitbreiding tot stand komt op een wijze, die tegenover allen respectvol is: niet alleen door een steeds verder ontwikkelde doorvoering van het beginsel van subsidiariteit en solidariteit, maar ook door de ontsluiting en waardering van de historische en culturele eigenheden van de nationale identiteiten en van de rijkdom van de bijdragen die van de nieuwe leden kunnen komen.¹⁷¹ In het integratieproces van het continent is het van fundamentele betekenis te onderkennen dat de Unie geen samenhang zal hebben, als zij alleen maar beperkt zou blijven tot geografische en economische componenten maar dat zij vooral gestalte krijgt in een overeenstemming over de waarden die tot

uiting moeten komen in het recht en in het leven van de Unie.

Solidariteit en vrede in de wereld bevorderen

111. Wanneer men 'Europa' zegt moet dat 'openheid' betekenen. Ondanks tegengestelde ervaringen en tekenen waaraan het werkelijk niet ontbroken heeft, is het de geschiedenis van Europa zelf die dat vraagt: "Europa is werkelijk geen gesloten of geïsoleerd territorium; het is opgebouwd doordat het over de zeeën naar andere volken, andere culturen, andere beschavingen toe is gegaan."¹⁷² Daarom moet het een *open en gastvrij continent* zijn, dat in het lopende proces van mondialisering doorgaat vormen van niet alleen economische maar ook sociale en culturele samenwerking te ontwikkelen.

Er is een dringende vraag waarop het continent positief moet antwoorden, wil het een werkelijk nieuw gezicht hebben: "Europa mag zich niet in zichzelf opsluiten. Het kan en mag haar belangstelling voor de rest van de wereld niet verliezen. Het moet zich daarentegen volledig bewust zijn van het feit dat andere landen of andere continenten er moedige initiatieven van verwachten, om aan de armste volkeren de middelen voor hun ontwikkeling en hun sociale organisatie aan te bieden, en een rechtvaardiger en broederlijker wereld op te bouwen."¹⁷³ Een adequate uitvoering van deze zending verlangt "*een nieuwe visie op internationale samenwerking in termen van een nieuwe cultuur van solidariteit*. Wanneer we samenwerking beschouwen als het zaaien van vrede, mag zij niet worden gereduceerd tot hulp of ondersteuning, zeker niet als die geboden wordt met het oog op wat het de gever zelf in ruil voor de verschaft middelen zal opleveren. Het moet veeleer een uiting zijn van een concrete en tastbare solidaire instelling, die de armen zelf verantwoordelijk maakt voor hun ontwikkeling en zoveel mogelijk mensen in staat stelt om in hun eigen economische en politieke omstandigheden gebruik te

maken van hun creativiteit, die kenmerkend is voor de mens en waarvan ook de welvaart van de volkeren afhankelijk is."¹⁷⁴

112. Bovendien moet Europa een *actieve partner worden bij het bevorderen en verwezenlijken van een mondialisering 'in' solidariteit*. Voorwaarde voor dit laatste is, dat het vergezeld moet gaan van een soort *mondialisering 'van de' solidariteit* en van de daarmee verbonden waarden van onpartijdigheid, gerechtigheid en vrijheid, in de vaste overtuiging dat de markt erom vraagt, "dat zij op passende wijze door de sociale krachten en door de staat wordt gecontroleerd ten einde de vervulling te garanderen van de fundamentele eisen van de gehele maatschappij".¹⁷⁵

Het Europa dat ons door de geschiedenis is overgeleverd, heeft – vooral in de laatste eeuw – beleefd dat totalitaire ideologieën en extreme vormen van nationalisme zijn opgekomen die, terwijl zij de hoop van de mensen en van de volkeren van het continent verduisterden, conflicten binnen de naties en tussen de naties deden ontvlammen, die leidden tot de ontzaglijke tragedie van de twee Wereldoorlogen.¹⁷⁶ Ook de etnische conflicten uit de jongste tijd die het Europese continent opnieuw met bloed hebben bevlekt, hebben aan allen duidelijk gemaakt hoe broos de vrede is, hoezeer de actieve inzet van allen noodzakelijk is en dat de vrede alleen verzekerd kan worden door het openen van nieuwe perspectieven van uitwisseling, vergeving en verzoening tussen personen, volkeren en naties.

In het licht van deze stand van zaken moet Europa, met al zijn inwoners, *onvermoeibaar werken aan de opbouw van de vrede* binnen zijn grenzen en in heel de wereld. In dit verband moet eraan herinnerd worden, dat "van de ene kant nationale verschillen als fundament van de Europese solidariteit gehandhaafd en gecultiveerd moeten worden, en van de andere kant nationale identiteit alleen maar verwerkelijkt kan worden door open te staan voor andere volkeren en ermee solidair te zijn".¹⁷⁷

II. De opbouw van Europa

De rol van de Europese instellingen

113. In het proces om het continent een nieuw gezicht te geven, *is de rol van de internationale instellingen* in velerlei opzicht beslissend. Zij zijn gebonden aan de Europese regio en voornamelijk daar werkzaam, en hebben hun stempel gedrukt op de loop van de historische gebeurtenissen, zonder verward te zijn geraakt in militaire operaties. Met betrekking hiertoe zou ik allereerst de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) willen vermelden, die – ook door de bescherming en de bevordering van de mensenrechten en de fundamentele vrijheden – werkt voor het behoud van de vrede en van de stabiliteit, alsook voor samenwerking op het gebied van economie en milieubescherming.

Er is ook de Raad van Europa, waartoe die staten behoren, die de ondertekenaars waren van de Europese Conventie van 1950 voor de bescherming van de rechten van de mens en van het Sociale Handvest van 1961. Met hen verbonden is het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Deze beide instellingen trachten door middel van politieke, sociale, juridische en culturele samenwerking, alsook door de bevordering van mensenrechten en democratie, een Europa op te bouwen van vrijheid en solidariteit. Tenslotte biedt de Europese Unie, met haar Parlement, haar Raad van Ministers en haar Commissie, een integratiemodel dat vervolmaakt moet worden door de voorziene aanneming van een gemeenschappelijk basishandvest. Dit orgaan heeft als doel het bereiken van grotere politieke, economische en monetaire eenheid tussen de lidstaten, zowel vandaag als in de toekomst. In hun verscheidenheid en op basis van de bijzondere eigenheid van ieder van hen, bevorderen de Europese instellingen de eenheid van het werelddeel,

en staan in een nog diepere zin in dienst van de mensheid.¹⁷⁸

114. Samen met de synodevaders¹⁷⁹ vraag ik deze Europese instellingen en de afzonderlijke staten van Europa te erkennen, dat *een goede maatschappelijke orde geworteld moet zijn in authentieke zedelijke en burgerlijke waarden*, die zover als mogelijk is door de burgers gedeeld worden. Daarbij moet men in het oog houden dat deze waarden in de eerste plaats het erfgoed zijn van de verschillende maatschappelijke lichamen. Belangrijk is dat de instellingen en de afzonderlijke staten erkennen dat tot deze maatschappelijke lichamen ook de Kerken en de kerkelijke gemeenschappen behoren, evenals de andere religieuze organisaties. Aangezien deze reeds voor de stichting van de Europese naties bestonden, laten zij zich met des te meer recht niet terugbrengen tot louter privé-instellingen; ze werken veeleer met een bijzondere institutionele inhoud, die het verdient serieus genomen te worden. Bij de vervulling van hun taken moeten de verschillende staats- en Europese instellingen handelen in het besef dat hun rechtssystemen de democratie *dán* ten volle zullen respecteren, als zij *vormen van een 'gezonde samenwerking'*¹⁸⁰ met de Kerken en met religieuze organisaties opzetten.

In het licht van wat ik zojuist heb onderstreept, zou ik mij nogmaals willen richten tot de opstellers van de toekomstige Europese grondwet, opdat daarin een verwijzing naar het godsdienstige en in het bijzonder het christelijke erfgoed wordt opgenomen. Terwijl ik de onafhankelijkheid van de staatsinstellingen ten opzichte van de Kerk volledig respecteer, wens ik vooral dat drie aanvullende elementen erkenning zullen vinden: het recht van de Kerken en van de religieuze gemeenschappen om zich vrij en overeenkomstig hun eigen statuten en overtuigingen te organiseren; respect voor de specifieke identiteit van de geloofsgemeenschappen, en maatregelen voor de opzet van een gestructureerde dialoog tussen de Europese Unie en juist

deze geloofsgemeenschappen; en respect voor de juridische status die de Kerken en de godsdienstige instellingen nu reeds in de lidstaten genieten.¹⁸¹

115. De Europese instellingen hebben als verklaard doel de verdediging van de rechten van de menselijke persoon. Bij het uitvoeren van deze taak dragen zij bij aan de opbouw van het Europa van waarden en recht. De synodevaders hebben zich met de volgende woorden tot de Europese verantwoordelijken gericht: “Verhef uw stem tegen de schending van *mensenrechten* van individuen, minderheden en volkeren, te beginnen met het recht op godsdienstvrijheid; besteed heel bijzondere aandacht aan alles wat het *leven* aangaat, vanaf het moment van de conceptie tot de natuurlijke dood, en het *gezin* gebaseerd op het huwelijk: dit zijn de funderingen waarop ons gemeenschappelijke Europese huis rust; ... speel in – met rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid en een groot gevoel van solidariteit – op het groeiende fenomeen van de *migratie* en zie er een bron in voor de toekomst van Europa; stel alles in het werk om jongeren een echt menselijke toekomst te garanderen, met *werk*, *cultuur* en *onderricht* in morele en geestelijke waarden.”¹⁸²

De Kerk voor het nieuwe Europa

116. Europa heeft een *religieuze dimensie* nodig. Om ‘nieuw’ te zijn, moet het naar analogie van wat gezegd is over de ‘nieuwe stad’ van het boek van de Openbaring (vgl. 21,2), moet het zich openstellen voor het handelen van God. De hoop op het bouwen van een rechtvaardiger wereld, een menswaardiger wereld, moet namelijk wel beseffen dat de menselijke inspanningen vergeefs zouden zijn, als zij niet begeleid zouden worden door de goddelijke hulp, want “als de Heer het huis niet bouwt, is het zinloos dat bouwlieden werken” (Ps 127,1). Opdat Europa gebouwd kan worden op degelijke funderingen, is het nodig dat het steunt op de echte waarden die hun basis

hebben in de algemene morele wet, die in het hart van iedere mens geschreven staat: “De christenen kunnen niet alleen zich verenigen met alle mensen van goede wil om te werken aan de verwezenlijking van dit grote bouwwerk, maar zij zijn uitgenodigd om in zekere zin de ziel daarvan te zijn, doordat zij de ware betekenis van de organisatie van de aardse stad laten zien.”¹⁸³

De katholieke Kerk kan, als de ene en algemene – ofschoon in de veelheid van haar particuliere Kerken tegenwoordige – Kerk, een unieke bijdrage leveren aan de opbouw van een Europa dat open staat voor de wereld. Uit de katholieke Kerk stamt namelijk een model van wezenlijke eenheid in de verscheidenheid van de culturele uitingsvormen, het besef te behoren tot een wereldwijde gemeenschap die wortelt in, maar niet beperkt is tot de plaatselijke gemeenschappen, dus de zin voor wat verenigt, wat uitstijgt boven hetgeen verdeelt.¹⁸⁴

117. In de betrekkingen met de staten, vraagt de Kerk geen terugkeer naar vormen van een confessionele staat. Tegelijkertijd betreurt zij iedere vorm van ideologisch secularisme of vijandige scheiding tussen de staatsinstellingen en de geloofsgemeenschappen.

In de logica van een gezonde samenwerking tussen kerkelijke gemeenschap en politieke samenleving, is de katholieke Kerk van haar kant ervan overtuigd, dat zij een unieke bijdrage kan leveren aan het perspectief van de eenwording, doordat zij aan de Europese instellingen, in continuïteit met haar traditie en in trouw aan de beginselen van haar sociale leer, het engagement kan aanbieden van gelovige gemeenschappen die zich ervoor inzetten de vermenselijking van de samenleving te verwezenlijken op basis van het Evangelie, geleefd onder het teken van de hoop. Vanuit dit standpunt is de aanwezigheid van christenen, die goed opgeleid en competent zijn, nodig in de verschillende Europese instanties en

instellingen, om bij te dragen – met respect voor de correcte dynamiek van de democratie, en door een uitwisseling van voorstellen – aan de vorming van een Europese sociale orde die iedere man en iedere vrouw steeds meer respecteert en aldus overeenkomt met het algemeen welzijn.

118. Het Europa dat opgebouwd gaat worden als een ‘unie’ dringt ook de *christenen tot eenheid* opdat zij echte getuigen van de hoop zijn. In dit verband zou men de *uitwisseling van gaven*, die in het laatste decennium belangrijke uitingen heeft gekregen, moeten voorzetten en ontwikkelen. Wanneer dit plaatsvindt tussen gemeenschappen met verschillende geschiedenissen en tradities, leidt het tot duurzamer banden tussen de Kerken in verschillende landen, en tot verrijking van elkaar door ontmoetingen, uitwisselingen van ideeën en onderlinge hulp. In het bijzonder moet men de bijdrage van de culturele en geestelijke traditie die de Oosterse katholieke Kerken bieden, ten volle waarderen.¹⁸⁵

Een belangrijke rol bij de groei van deze eenheid kunnen ook de *continentale organisaties van kerkelijke communio* spelen, die sterker moeten worden aangemoedigd.¹⁸⁶ Onder deze moet de *Raad van Europese Bisschoppenconferenties* een belangrijke plaats krijgen, die als taak heeft om op het niveau van het continent “een steeds intensievere gemeenschap tussen de bisdommen en de nationale Bisschoppenconferenties op te bouwen, verder de oecumenische samenwerking onder de christenen en het overwinnen van obstakels te bevorderen die de toekomst van de vrede en van de vooruitgang van de volken bedreigen, tenslotte de affectieve en effectieve collegialiteit en de hiërarchische ‘*communio*’ te versterken”.¹⁸⁷ Samen met deze Raad moet ook de dienst van de *Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie* met erkenning genoemd worden, die het proces

van eenwording en uitbreiding van de Europese Unie volgt, het uitwisselen van informatie bevordert en de pastorale initiatieven van de betrokken Europese Kerken coördineert.

119. De versterking van de Unie in de schoot van het Europese continent motiveert de christenen tot samenwerking in het proces van integratie en verzoening door een theologische, geestelijke, ethische en maatschappelijke dialoog.¹⁸⁸ Inderdaad, “kunnen wij in het Europa dat voortgaat in de richting van politieke eenheid, aanvaarden dat de Kerk van Christus zelf een factor is van verdeeldheid en onenigheid? Zou dit niet een van de grootste schandalen van onze tijd zijn?”¹⁸⁹

Vanuit het Evangelie een nieuw elan voor Europa

120. Europa heeft een kwalitatieve sprong nodig *bij het zich bewust worden van zijn geestelijk erfgoed*. De aanzet hiervoor kan alleen komen van een opnieuw luisteren naar het Evangelie van Christus. Het is de verantwoordelijkheid van alle christenen om zich in te zetten voor deze honger en dorst naar leven.

Daarom “voelt de Kerk zich verplicht de haar door God toevertrouwde boodschap van hoop met nadruk te vernieuwen” en richt zij tot Europa opnieuw de woorden: “*De Heer uw God is in uw midden, een Held, die redding brengt!*” (Sef 3,17). Haar uitnodiging om te hopen is niet gebaseerd op een utopische ideologie; integendeel, het is de tijdloze boodschap van heil, die door Christus is verkondigd (vgl. Mc 1,15). Met het gezag dat zij heeft ontvangen van haar Heer, herhaalt de Kerk tot het Europa van vandaag: Europa van het derde millennium, *‘laat uw handen niet zakken!’* (Sef 3,16); verlies de moed niet, pas je niet aan aan denk- en leefwijzen die geen toekomst hebben, omdat zij niet stoelen op de onwrikbare zekerheid van het Woord van God!”¹⁹⁰

Terwijl ik deze uitnodiging om te hopen weer oppak, herhaal ik nogmaals tot u, *Europa*, nu u aan het begin van het derde millennium staat: “*Word weer jezelf! Wees jezelf! Ontdek weer je oorsprong. Doe uw wortels herleven.*”¹⁹¹ U hebt in de loop der eeuwen de schat van het christelijk geloof ontvangen. Dit vormt de grondslag van uw sociale leven op de beginselen van het Evangelie en de sporen daarvan vindt men in de kunsten, in de literatuur, in het denken en in de cultuur van uw naties. Maar dit erfgoed behoort niet alleen maar tot het verleden; het is een toekomstplan om door te geven aan de toekomstige generaties, omdat het de oorsprong van het leven van de mensen en de volkeren is die met elkaar het Europese continent hebben gesmeed.

121. *Wees niet bang! Het Evangelie is niet tegen u maar voor u.* De constatering dat de christelijke inspiratie de politieke, culturele en economische aaneensluiting kan veranderen in een vorm van samenleven, bevestigt dit; alle Europeanen zullen zich daarin thuisvoelen en een familie van naties vormen, waardoor andere regio's in de wereld zich vruchtbaar kunnen laten inspireren.

Heb vertrouwen! In het Evangelie, dat Jezus is, zult u de vaste en duurzame hoop vinden waarnaar u verlangt. Het is een hoop, die gevestigd is op de overwinning van Christus op de zonde en de dood. Hij heeft gewild dat deze overwinning van u is, tot uw heil en tot uw vreugde.

Wees ervan overtuigd! Het Evangelie van de hoop stelt niet teleur! In de wederwaardigheden van uw geschiedenis van gisteren en vandaag is het het licht dat schijnt en u de weg wijst; het is de kracht die u in beproevingen overeind houdt; het is de voorzegging van een nieuwe wereld; het is het teken van een nieuw begin; het is de uitnodiging aan allen – gelovigen en niet-gelovigen – nieuwe wegen in te slaan die leiden naar het ‘Europa van de geest’, om daarvan een werkelijk ‘gemeenschappelijk huis’ te maken waar levensvreugde heerst.

Slot

Vertrouwvolle overgave aan Maria

“Een groot teken verscheen aan de hemel: een vrouw, omkleed met de zon” (Apk 12,1)

De vrouw, de draak en het kind

122. De tocht van de Kerk door de geschiedenis gaat vergezeld van ‘tekens’ die zichtbaar zijn voor allen, maar die geduid moeten worden. Tussen deze tekens stelt het boek van de Openbaring het ‘grote teken’ dat aan de hemel verscheen, dat spreekt van een *strijd tussen de vrouw en de draak*.

De vrouw, omkleed met de zon, in barensnood en op het punt te baren (vgl. Apk 12,1-2) kan als het Israël van de profeten gezien worden dat de Messias ter wereld brengt “die alle volken zal weiden met een ijzeren staf” (Apk 12,5; vgl. Ps 2,9). Maar zij is ook de Kerk, het Volk van het Nieuwe Verbond, blootgesteld aan vervolging en toch beschermd door God. De *draak* is “de oude slang, die Duivel en Satan heet en de hele wereld misleidt” (Apk 12,9) Het is een ongelijke *strijd*: de draak lijkt in het voordeel te zijn, zo groot is zijn arrogantie tegenover de weerloze, lijdende vrouw. Maar in werkelijkheid *overwint de zoon die geboren wordt uit de vrouw*. In dit conflict is een zekerheid: de grote draak is reeds verslagen: “hij werd neergeworpen op de aarde en zijn engelen met hem” (Apk 12,9). Hij werd verslagen door Christus, de mensgeworden God, door zijn dood en verrijzenis, en door de martelaren “door het bloed van het lam en door het woord van hun getuigenis” (Apk 12,11). En ook wanneer de draak zijn weerstand voortzet, is er geen reden voor angst, omdat zijn nederlaag reeds heeft plaatsgevonden.

123. Dit is de zekerheid die de Kerk bezielt op haar pelgrimstocht; in de

geschiedenis van de vrouw en de draak leest zij haar eigen geschiedenis steeds opnieuw. De vrouw, die haar zoon ter wereld brengt, herinnert ons ook aan *de Maagd Maria*, in het bijzonder op dat moment waarop zij, doorboord door het lijden, aan de voet van het kruis haar Zoon nogmaals voortbrengt, als de Overwinnaar over de vorst van deze wereld. Zij wordt aan Johannes toevertrouwd die op zijn beurt wordt toevertrouwd aan haar (vgl. Joh 19,26-27), en zo wordt zij de moeder van de Kerk. Dankzij de band die Maria verenigt met de Kerk en de Kerk met Maria wordt het mysterie van de vrouw helderder: "Maria die als moeder van de Verlosser aanwezig is in de Kerk, neemt inderdaad op moederlijke wijze deel aan de 'lastige worsteling tegen de machten van de duisternis', die zich ontwikkelt gedurende heel de geschiedenis van de mensheid. En daar de Kerk haar vereenzelvigd met de 'vrouw, bekleed met

de zon' (Apk 12,1), kan men zeggen dat 'de Kerk in de zalige Maagd de volmaaktheid reeds bereikt heeft, waardoor zij vlek noch rimpel vertoont'."192

124. De hele Kerk *kijkt daarom naar Maria*. Dankzij de talloze Mariaheiligdommen verspreid over alle naties van het continent, is de verering van Maria heel sterk en wijdverbreid onder de volken van Europa.

Kerk in Europa, blijf uw beschouwende blik op Maria richten, en weet dat zij "moederlijk aanwezig en betrokken [is] bij de veelvuldige en ingewikkelde problemen waarmee *heden ten dage* het leven van de enkelingen, van de gezinnen en van de volkeren vergezeld gaat", en dat zij het "christenvolk te hulp snelt in de onophoudelijke strijd tussen goed en kwaad, opdat het 'niet zal vallen' en, als het gevallen is, 'zal op-staan'".193

Gebed tot Maria, Moeder van de hoop

125. In deze beschouwing, die bezield is door echte liefde, verschijnt Maria ons als beeld van de Kerk die, gevoed door de hoop, het verlossende en barmhartige handelen van God herkent, in wiens licht zij haar eigen weg en de hele geschiedenis leest. Ook vandaag helpt Maria ons om alles wat met ons gebeurt te duiden in het licht van Jezus haar Zoon. Als een nieuwe schepping, gevormd door de heilige Geest, *laat Maria de vreugde van de hoop in ons groeien*.

Tot haar, de Moeder van de hoop en van de troost, *richten wij vol vertrouwen ons gebed*: aan haar vertrouwen we de toekomst van de Kerk in Europa toe en van alle mannen en vrouwen van dit continent:

Maria, Moeder van de hoop,
ga met ons mee!
Leer ons de levende God te verkondigen;
help ons te getuigen van Jezus, de enige Redder;
maak ons behulpzaam jegens de naaste,
gastvrij jegens de behoeftigen
laat ons gerechtigheid beoefenen,
maak ons tot hartstochtelijke bouwers
van een rechtvaardiger wereld;
wees voorspraak voor ons die in de geschiedenis leven en werken,
in de zekerheid dat het plan van de Vader vervuld zal worden

Dageraad van een nieuwe wereld,
toon uzelf Moeder van de hoop en *waak over ons!*
Waak over de Kerk in Europa:
moge in haar het Evangelie doorlichten;

moge zij een echte plaats van gemeenschap zijn;
moge zij haar zending leven,
het Evangelie van de hoop
aan te kondigen, te vieren en te dienen
voor de vrede en de vreugde van allen.

Koningin van de vrede,
bescherm de mensen van het derde millen-nium!
Waak over alle christenen:
mogen zij vol vertrouwen doorgaan
op de weg van de eenheid,
als zuurdeeg
voor de eendracht van het continent.
Waak over de jonge mensen,
de hoop voor de toekomst,
mogen zij edelmoedig antwoorden
op de roep van Jezus.
Waak over de verantwoordelijken van de naties:
mogen zij zich inzetten voor de bouw
van een gemeenschappelijk huis,
waarin de waardigheid en de rechten
van ieder afzonderlijk geëerbiedigd worden.

Maria, geef ons Jezus!
Maak dat wij Hem volgen en Hem lief-
hebben!
Hij is de hoop van de Kerk,
van Europa en van de mensheid.
Hij leeft bij ons, midden onder ons,
in zijn Kerk.
Met u zeggen wij:
"Kom, Heer Jezus!" (Apk 22,20).
Moge de hoop op de heerlijkheid
die door Hem in onze harten is uitgestort,
vruchten van gerechtigheid en vrede
dragen!

*Gegeven te Rome, bij Sint Pieter, op 28 juni, de vigilie van het hoogfeest van de heilige
apostelen Petrus en Paulus, in het jaar 2003, het vijftiendwintigste van mijn pontificaat.*

Johannes Paulus II

Vertaling: drs. W.L.P.M. Peeters

Noten

1. Vgl. Tweede Bijzondere Bisschoppensynode voor Europa, *[Slot]boodschap 'Met vreugde getuigen wij van het 'Evangelie van de hoop' in Europa'*, 1 (22 oktober 1999), in: *Kerkelijke documentatie* 28/3 (10 maart 2000), 229. [*Kerkelijke documentatie* wordt verder aangeduid als *KD*, het document als *Slotboodschap 1999*.]
2. Vgl. Tweede Bijzondere Bisschoppensynode voor Europa, *Werkdocument 'Jezus Christus die leeft in zijn Kerk, bron van hoop voor Europa'*, 90-91, in: *KD* 28/3 (10 maart 2000), 212-214. [Verder aangeduid als *Werkdocument 1999*.]
3. Johannes Paulus II, Bul *Incarnationis mysterium* (29 november 1998), 3-4, in: *KD* 27/7 (20 augustus 1999), 300-302.
4. Vgl. Johannes Paulus II, apostolische Brief *Tertio millennio adveniente* (10 november 1994), 38, in: *KD* 23/1 (februari 1995), 21-22.
5. Vgl. *Angelustoespraak* (23 juni 1996), 2: *Insegnamenti* XIX/1 (1996), 1599-1600.
6. Bijzondere Bisschoppensynode voor Europa; *Slotverklaring* (13 december 1991), 2, in: *KD* 20/1 (januari 1992), 65-66. [Verder aangeduid als *Slotverklaring 1991*.]
7. *A.w.*, 3.
8. Vgl. *Werkdocument 1999*, 3.
9. Vgl. Johannes Paulus II, *Homilie tijdens de Eucharistieviering ter afsluiting van de Tweede Bijzondere Bisschoppensynode voor Europa* (23 oktober 1999), 1, in: *AAS* 92 (2000), 177. [Verder aangeduid als *Homilie 1999*.]
10. Vgl. *Slotboodschap 1999*, 2.
11. Vgl. *Homilie 1999*, 4.
12. *T.a.p.*
13. Vgl. *Propositio* 1.
14. *Werkdocument 1999*, 2.
15. Vgl. *a.w.*, 12-13, 16-19; Tweede Bijzondere Bisschoppensynode voor Europa, *Relatio ante disceptationem*, I, in: *L'Osservatore Romano* (3 oktober 1999), 6-7; Tweede Bijzondere Bisschoppensynode voor Europa, *Relatio post disceptationem*, II, A, in: *L'Osservatore Romano* (11/12 oktober 1999), 10.
16. *Relatio ante disceptationem*, I, 1.2.
17. Vgl. *Propositio* 5a.
18. *Slotboodschap 1999*, 1.
19. Vgl. *Propositio* 5a; Pauselijke Raad voor de Cultuur en Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog, *Jezus Christus, de drager van het levende water. Een christelijke bezinning over 'New Age'* (Vaticaanstad 2003).

20. Vgl. *Propositio* 5a.
21. *Slotboodschap* 1999, 6.
22. Johannes Paulus II, *Angelustoespraak* (25 augustus 1996), 2, in: *Insegnamenti* XIX/2 (1996), 237; vgl. *Propositio* 9.
23. *Werkdocument* 1999, 88.
24. *Homilie* 1999, 4.
25. Vgl. Johannes Paulus II, postsynodale apostolische Exhortatie *Christifideles laici* (30 december 1988), 26, in: *KD* 17/2 (februari 1989), 196-197.
26. Vgl. *Propositio* 21.
27. *T.a.p.*
28. *Propositio* 9.
29. *T.a.p.*
30. Vgl. *Propositio* 4, 1.
31. *Homilie* 1999, 2.
32. *Slotboodschap* 1999, 2.
33. Vgl. *Propositio* 4, 2.
34. Johannes Paulus II, Encycliek *Centesimus annus* (1 mei 1991), 47, in: *KD* 19/3 (mei 1991), 143.
35. Vgl. *Propositio* 4, 1.
36. Vgl. *Werkdocument* 1999, 30.
37. Vgl. *Homilie* 1999, 3; Congregatie voor de Geloofsleer, Verklaring *Dominus Iesus* (6 augustus 2000), 13, in: *KD* 28/5 (17 november 2000), 307-308.
38. Vgl. *Propositio* 5.
39. Vgl. Johannes Paulus II, Encycliek *Dominum et vivificantem* (18 mei 1986), 7, in: *Teksten uit de R.-K. Kerk* 17 (Stichting 'Ark', Leusden 1986), 10; *Dominus Iesus*, 16.
40. Paulus VI, Encycliek *Mysterium fidei* (3 september 1965), in: *Katholiek Archief* 20/40 (1 oktober 1965), 1010. Vgl. Heilige Congregatie van de Riten, Instructie over de eredienst van het eucharistisch mysterie [*Eucharisticum mysterium*] (25 mei 1967), 9, in: *Katholiek Archief* 22/31-32 (4-11 augustus 1967), 761; *Katechismus van de Katholieke Kerk*, 1374.
41. Concilie van Trente, Decreet *De ss. Eucharistia*, can. 1, in: *DH*, 1651; vgl. cap. 3, in: *DH*, 1641.
42. Johannes Paulus II, Encycliek *Ecclesia de Eucharistia* (17 april 2003), 15, in: *KD* 31/4 (6 juni 2003), 106.

43. Vgl. H. Augustinus, *In Ioannis Evangelium*, Tractatus VI, cap. 1, 7, in: *PL* 35, 1428; H. Johannes Chrysostomus, *Het verraad van Judas*, 1, 6, in: *PG* 49, 380C.
44. Vgl. Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, Constitutie over de heilige liturgie *Sacrosanctum Concilium*, 7; dogmatische Constitutie over de Kerk *Lumen gentium*, 50; *Mysterium fidei*; *Eucharisticum mysterium*, 9; *Katechismus van de Katholieke Kerk*, 1373-1374.
45. Johannes Paulus II, *Motu proprio Spes aedificandi* (1 oktober 1999), 1: *AAS* 92 (2000), 220.
46. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tot het Poolse parlement in Warschau* (11 juni 1999), 6, in: *Insegnamenti XXII/1* (1999), 1276.
47. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak bij de afscheidsceremonie op het vliegveld van Krakau* (10 juni 1997), 4, in: *Insegnamenti XX/1* (1997), 1496-1497.
48. *Slotboodschap 1999*, 4.
49. Vgl. *Propositio*, 15, 1; *Katechismus van de Katholieke Kerk*, 773; Johannes Paulus II, apostolische Brief *Mulieris dignitatem* (15 augustus 1988), 27, in: *KD* 16/8 (oktober 1988), 431-433.
50. Vgl. *Propositio* 15, 1.
51. Vgl. *Propositio* 21.
52. *Slotboodschap 1999*, 4.
53. *Propositio* 9.
54. *T.a.p.*
55. *T.a.p.*
56. Vgl. *Propositio* 22.
57. Johannes Paulus II, postsynodale apostolische Exhortatie *Pastores dabo vobis* (25 maart 1992), 15, in: *KD* 20/5 (juni 1992), 229-230.
58. Vgl. *a.w.*, 29; *Propositio* 18.
59. Vgl. *Codex van Canones van de Oosterse Kerken [CCEO]*, can. 373.
60. Vgl. *Wetboek van Canoniek Recht [CIC]*, can. 277,1.
61. Vgl. Paulus VI, Encycliek over het priesterlijk celibaat [*Sacerdotalis coelibatus*] (24 juni 1967), 40, in: *Katholiek Archief* 22/29-30 (21-28 juli 1967), 736.
62. Vgl. *Propositio* 18.
63. Vgl. *t.a.p.*
64. *Slotboodschap 1999*, 4.
65. Vgl. *Lumen gentium*, 29.

66. Vgl. *Propositio* 19.
67. Vgl. *t.a.p.*
68. *Relatio ante disceptationem*, III.
69. Vgl. *Propositio* 17.
70. Vgl. *t.a.p.*
71. Johannes Paulus II, *Toespraak tot de deelnemers aan het congres over het thema 'Nieuwe roepingen voor een nieuw Europa'* (9 mei 1997), 1-3, in: *Insegnamenti XX/1* (1997), 917-918.
72. *Christifideles laici*, 7.
73. *Werkdocument 1999*, 82.
74. Vgl. *Propositio* 29.
75. Vgl. *Propositio* 30.
76. Vgl. *t.a.p.*
77. Paulus VI, apostolische Exhortatie *Evangelii nuntiandi* (8 december 1975), 14, in: *Archief van de Kerken* 31/5 (2 maart 1976), 193.
78. Vgl. *Propositio* 3b.
79. Vgl. Johannes Paulus II, Encycliek *Redemptoris missio* (7 december 1990), 37, in: *KD* 19/1 (februari 1991), 22-25.
80. Vgl. *Relatio ante disceptationem*, I, 2.
81. Vgl. *Propositio* 3a.
82. *Relatio ante disceptationem*, III, 1.
83. Vgl. *Werkdocument 1999*, 53.
84. Vgl. *Propositio* 4, 1.
85. Vgl. *Propositio* 26, 1.
86. *Relatio ante disceptationem*, III, 1.
87. *Evangelii nuntiandi*, 41.
88. *Propositio* 8, 1.
89. Vgl. *Propositio* 8, 2.
90. Vgl. *Propositiones* 8, 1a-b; 6.

91. Vgl. Johannes Paulus II, apostolische Exhortatie *Catechesi tradendae* (16 oktober 1979), 21, in: *Archief van de Kerken* 34/25 (11 december 1979), 1160.
92. Vgl. *Propositio* 24.
93. Vgl. *Propositio* 8, 1c.
94. Vgl. *Propositio* 24.
95. Vgl. *Propositio* 22.
96. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tot de Raad van Europese Bisschoppenconferenties (CCEE)* (16 april 1993), 1, in: *AAS* 86 (1994), 227.
97. Johannes Paulus II, *Toespraak tijdens de oecumenische woorddienst in de Dom van Paderborn* (22 juni 1996), 5, in: *Insegnamenti* XIX/1 (1996), 1571.
98. Paulus VI, Brief van 13 januari 1970: *Tomos agapis*, Rome-Istanbul (1971), 610-611; vgl. Johannes Paulus II, Encycliek *Ut unum sint* (25 mei 1995), 99, in: *KD* 23/6-7 (oktober 1995), 333-334.
99. *Redemptoris missio*, 55.
100. *A.w.*, 36.
101. Vgl. *Slotverklaring 1991*, 8; *Werkdocument 1999*, 62; *Propositio* 10.
102. *Propositio* 10; vgl. Pauselijke Commissie voor Religieuze Betrekkingen met de Joden, *Wij herinneren ons: een beschouwing over de Shoah* (16 maart 1998), in: *KD*. 26/3, (1 mei 1998), 135-141.
103. *Slotverklaring 1991*, 9.
104. Vgl. *Propositio* 11.
105. Vgl. *t.a.p.*
106. Johannes Paulus II, *Toespraak tot het bij de H. Stoel geaccrediteerde Corps diplomatique* (12 januari 1985), 3, in: *AAS* 77 (1985), 650.
107. Tweede Vaticaans Concilie, Verklaring over de godsdienstvrijheid *Dignitatis humanae*, 2.
108. Vgl. *Propositio* 23.
109. Vgl. *Propositiones* 25; 26, 2.
110. Vgl. *Propositio* 26, 3.
111. Vgl. *Propositio* 27.
112. Johannes Paulus II, *Brief aan de kunstenaars* (4 april 1999), 12, in: *KD* 27/9-10 (17 december 1999), 388.
113. Vgl. *Propositio* 7b-c.
114. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tijdens de gebedswake in Tor Vergata bij de vijftiende Wereldjongerendag* (19 augustus 2000), 6, in: *Insegnamenti* XXIII/2 (2000), 212.

115. Vgl. Pauselijke Raad voor de Sociale Communicatiemiddelen, *Ethiek in de sociale communicatie*, Vaticaanstad (4 juni 2000).
116. *Propositio* 13.
117. Vgl. *Propositio* 12.
118. Tweede Vaticaans Concilie, dogmatische Constitutie over de goddelijke openbaring *Dei verbum*, 25.
119. Vgl. *Propositio* 14.
120. *Sacrosanctum Concilium*, 8.
121. Vgl. *Propositio* 14; *Relatio ante disceptationem*, III, 2.
122. Vgl. *Propositio* 15, 2a.
123. Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, Decreet over het ambt en het leven van de priesters *Presbyterorum ordinis*, 5.
124. *Lumen gentium*, 11.
125. *Ecclesia de Eucharistia*, 20.
126. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tijdens de algemene audiëntie* (25 oktober 2000), 2, in: *Insegnamenti XXIII/2* (2000), 697.
127. *Propositio* 16.
128. Vgl. *Relatio ante disceptationem*, III, 2.
129. Vgl. *Propositio* 16.
130. Vgl. Johannes Paulus II, *Motu proprio Misericordia Dei* (7 april 2002), 4, in: *KD* 30/5 (5 juli 2002), 190-191.
131. Vgl. *Propositio* 16; Johannes Paulus II, *Brief aan de Priesters op Witte Donderdag 2002* (17 maart 2002), 4, in: *AAS* 94 (2002), 435-436.
132. Vgl. *Propositio* 14c.
133. Vgl. *t.a.p.*
134. Vgl. *Sacrosanctum Concilium*, 100.
135. Vgl. *Propositiones* 14c; 20.
136. Vgl. *Propositio* 20.
137. Johannes Paulus II, apostolische Brief *Rosarium Virginis Mariae* (16 oktober 2002), 3, in: *KD* 30/8 (6 december 2002), 333.
138. Vgl. *Propositio* 14.

139. Johannes Paulus II, apostolische Brief *Dies Domini* (31 maart 1998), 4, in: *KD* 26/9-10 (18 december 1998), 444-445.
140. Johannes Paulus II, Encycliek *Redemptor hominis* (4 maart 1979), 10, in: *Archief van de Kerken* 34/8 (13 april 1979), 378.
141. *Werkdocument* 1999, 72.
142. *Lumen gentium*, 1.
143. Johannes Paulus II, Encycliek *Evangelium vitae* (25 maart 1995), 90, in : *KD* 23/5 (augustus 1995), 276-277.
144. Vgl. *Propositio* 33.
145. *Propositio* 35.
146. Vgl. *Propositio* 36.
147. Vgl. *Propositio* 31.
148. Vgl. Tweede Vaticaans Concilie, pastorale Constitutie over de Kerk in de wereld van deze tijd *Gaudium et spes*, 48.
149. Vgl. *Propositio* 31.
150. Johannes Paulus II, *Toespraak tijdens de derde Wereldontmoeting van de gezinnen bij gelegenheid van de viering van het Heilig Jaar van de gezinnen* (14 oktober 2000), 6, in: *Insegnamenti* XXIII/2 (2000), 603.
151. Johannes Paulus II, apostolische Exhortatie *Familiaris Consortio* (22 november 1981), 17, in: *Archief van de Kerken* 37/1 (12 januari 1982), 12.
152. *Centesimus annus*, 39.
153. Vgl. *Christifideles laici*, 40.
154. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tijdens de eerste Wereldontmoeting van de gezinnen* (8 oktober 1994), 7, in: *AAS* 87 (1995), 587.
155. Vgl. *Propositio* 32.
156. *Gaudium et spes*, 51.
157. *Evangelium vitae*, 63.
158. *A.w.*, 95.
159. Johannes Paulus II, *Toespraak tot de nieuwe ambassadeur van Noorwegen bij de Heilige Stoel* (25 maart 1995), in: *Insegnamenti* XVIII/1 (1995), 857.
160. *Propositio* 32.
161. *Gaudium et spes*, 57.

162. Vgl. *Propositio* 28; *Slotverklaring* 1991, 10.
163. Vgl. *Propositio* 23.
164. Vgl. *Propositio* 28.
165. *Propositio* 34.
166. Vgl. Congregatie voor de Bisschoppen, *Instructie Nemo est* (22 augustus 1969), 16, in: *AAS* 61 (1969), 621-622; *CIC*, can. 294 en 518; *CCEO*, can. 280 § 1.
167. Vgl. *Slotboodschap* 1999, 5.
168. *Homilie* 1999, 5.
169. *Propositio* 39.
170. *T.a.p.*
171. Vgl. *t.a.p.*; *Propositio* 28.
172. Johannes Paulus II, *Brief aan kardinaal Miloslav Vlk, President van de Raad van Europese Bisschoppenconferenties* (16 oktober 2000), 7, in: *Insegnamenti* XXIII/2 (2000), 628.
173. *T.a.p.*
174. Johannes Paulus II, *Boodschap ter gelegenheid van de viering van de 33ste Internationale Dag voor de Vrede*, 1 januari 2000 (8 december 1999), 17, in: *KD* 28/3 (10 maart 2000), 129.
175. *Centesimus annus*, 35.
176. Vgl. *Propositio* 39.
177. *Werkdocument* 1999, 85; vgl. *Propositio* 39.
178. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tot de leden van het presidiumbureau van het Europese Parlement* (5 april 1979), in: *Archief van de Kerken* 34/23 (16 november 1979), 1056-1058.
179. Vgl. *Propositio* 37.
180. Vgl. *Gaudium et spes*, 76.
181. Vgl. Johannes Paulus II, *Toespraak tijdens de Nieuwjaarsontvangst van het Corps diplomatique* (13 januari 2003), 5, in: *L'Osservatore Romano* (13-14 januari 2003), 6.
182. *Slotboodschap* 1999, 6.
183. *Brief aan kardinaal Miloslav Vlk*, 4.
184. Vgl. *Slotverklaring* 1991, 10.
185. Vgl. *Propositio* 22.
186. Vgl. *t.a.p.*

187. *Toespraak tot de Raad van Europese Bisschoppenconferenties (CCEE)*, 5.
188. Vgl. *Propositio* 39d.
189. Johannes Paulus II, *Homilie tijdens de oecumenische woorddienst bij gelegenheid van de Bijzondere Vergadering van de Bisschoppensynode voor Europa* (7 december 1991), 6, in: *Insegnamenti XIV/2* (1991), 1330.
190. Johannes Paulus II, *Homilie tijdens de Eucharistieviering ter opening van de Tweede Bijzondere Vergadering van de Bisschoppensynode voor Europa* (1 oktober 1999), 3, in: *AAS* 92 (2000), 174-175.
191. *Toespraak tot de Europese Autoriteiten en tot de Voorzitters van de Bisschoppenconferenties van Europa* (9 november 1982), 4, in: *AAS* 75 (1983), 330.
192. Johannes Paulus II, Encycliek *Redemptoris Mater* (25 maart 1987), 47, in: *Archief van de Kerken* 42/5 (mei 1987), 340.
193. *A.w.*, 52; vgl. *Propositio* 40.
-

* Dit is de vertaling zoals gepubliceerd in drukwerk door het secretariaat RKK in *Kerkelijke Documentatie*, jaargang 31, nr 5-6, 14 november 2003. Prijs 4,50 euro, 54 blz, besteladres bestel@rkk.nl

Er is één wijziging ten opzichte van die tekst van 14 november 2003: in nr. 56. *Daar stond*: 'het joodse volk, dat door God geroepen werd tot een verbond dat niet onherroepelijk blijft'. *Er moet staan*: 'het joodse volk, dat door God geroepen werd tot een verbond dat onherroepelijk blijft' (vgl. Rom 11,29 en vgl. de andere officiële vertalingen van Ecclesia in Europa op de website van het Vaticaan: www.vatican.va).

Een boekje waarmee teksten uit dit document meditatief verwerkt kunnen worden staat in het Engels, Frans en Duits op www2.iccrs.org/europe. En als 0161uk en 0166de op www.stucom.nl.

Dit is document 0160 op www.stucom.nl.